

"ראש ראשי חדשים"

מן המפורסמות היא שימי ראשי חדשים חשובים היו בעיני בני ארץ ישראל הקדומים כמיני חגים, וכמה ציונים ציינו בהם כיוצא במועדים ממש¹. גם בפיוטי ארץ ישראל הקדומים מצאנו עקבותיה של זיקה זו, ויש בידינו כמה וכמה סדרות פיוט, יצירות, קרובות ופיוטי ברכת המזון, שנתיחדו על ידי מחבריהם להיאמר בימי ראשי חדשים². גם ההלכה המנהג הארץ-ישראליים קבעו לימים הללו נימוסים של יחוד, כגון ביטול מלאכה וכגון סעודה מיוחדת³ שלא היו נהוגים כיוצא בהם בבבל ובשאר תפוצות ישראל. חיבה זו שנודעה לימי ראשי חדשים מאת בני ארץ ישראל הקדומים – בניגוד לזיקתם של בני הגלילות לימים אלה – נבעה מן הסתם מן הפריבילגיה שהוכרה לארץ ישראל מימי קדם לקבוצ מועד קידושם של חדשים ושל שנים, זכות שלא ניתנה מעולם כיוצא בה לבני התפוצות. קידושי החדשים נעשו בארץ ישראל, גם לאחר שהתחילו מקדושים על פי החשבון ולא על פי הראייה, בעסק גדול ובפומבי⁴ והתרחקותם של דורות מאחרים על זכות-יתר ארץ-ישראלית זו גרמה בדרך הטבע לטיפוחם האוהד והמועדף של מנהגות הימים הללו ושל סדרי תפילותיהם.

המקורות המקובלים הנוגעים לעניין זה אינם מבליטים הבלטה מיוחדת את ראש חודש ניסן, אף על פי שראש חודש זה נזכר כראש-שנה לכמה דברים במקורות קדומים⁵. כל מקום שמצאנו בו הלכות, מנהגות או פיוטים של ראשי חדשים מצאנו לראש חודש ניסן בתוך שאר ראשי חדשים בלא שום ציון של יחוד כלל.

אבל מצאנו פסיקה סתומה במסכת סופרים⁶ שלפי פשוטה נראית מדגישה את ראש חודש

1. כנח שהיו נהגים לומר "השיאנו... את ברכת מועדיך" גם בראשי חדשים, כיוצא בימים טובים, השחה ירוש' ברכות פרק ט, דף יג ע"ד ופסקתא רבתי א.א.

2. השחה א. מרמרשטין בנספחות למאמרו "קידוש ירחים דרבי פינחס" בהצפה לחכמת ישראל כרך ו עמ' 47 ואילך. השחה וזלאי, ידעו המכתן לחקר השירה העברית כרך ה' עמ' קכו; א. מ. הברמן בידעו המכתן שם עמ' נט ואילך וש. וידר בגנזי קויפמאן כרך א עמ' 81. עשרות פיוטי ראש חודש צפונים עוד בגניזה.

3. עיין בעניין זה במאמרו של מרדכי מרגליות, מועדים וצומות בארץ ישראל ובבבל בתקופת הגאונים, שהופיע ב"ארשת" (תש"ד) עמ' ר ואילך ובמראי המקומות שם.

4. ראה לעניין זה מאמרו של ש. ספרא, המקומות לקידוש חדשים ולעיבוד שנים בארץ ישראל לאחר החורבן, תרביץ לה, עמ' 27 ואילך. ועיין במסכת סופרים פרק יט הלכה ז, מהדורת היגר עמ' 329 ובמראי המקומות המצוינים שם. השחה גם במאמר הנזכר של מ. מרגליות עמ' ריא, ובמאמרו של מרמרשטין, קידוש ירחים דרבי פינחס, הצפה לחכמת ישראל כרך ה עמ' 234.

5. במשנה ראש השנה, א. א. מהדורת מילר פרק יט הלכה ה, עמ' xxxvi ושם עמ' 226 ומהדורת היגר יט, ג עמ' 325 ושם במבוא עמ' 30.

ניסן כראש חודש מצויין על פני ראשי שאר החודשים, וזה לשון הפיסקה: בראש חודש ניסן צריך להזכיר ביום ר"ח הזה. וכבר הורה הגר"א בהגהותיו "ניסן נמחק", לפי שלא נשמע מעולם שראש חודש ניסן שונה משאר ראשי חודשים. כל שכן שאף בשאר ראשי חודשים אומרים בתפילה "ביום ר"ח הזה". כיוצא בהגר"א כסבור היה גם מילר במהדורתו למסכת סופרים⁷ וכיוצא בהם גם חכמים שלאחר מיכן⁸. שתיבת "ניסן" שבתוך הטקסט נראתה בעיניהם מיותרת ובלתי מובנת מכל וכל.

עם גילויי הגניזה נתלבנו בסוגיה זו כמה וכמה סתומות ורדיוותינו על מנהגות ראשי חודשים של בני ארץ ישראל נתרבו במידה ניכרת. בשנת 1921 הדפיס א. מרמרשטיין את פיוטי קידוש הירחים של הפייטן הקדום ר' פינחס⁹ ובתוספות למאמרו¹⁰ הדפיס כמה טכסטים רבי חשיבות שעניין כולם במנהגות ראשי חודשים של בני ארץ ישראל. בין שאר הקטעים הביא כאן גם גוסס של עמידת מוסף של ראש חודש מתוך כי אדלר סימן 2943.4, ושם מצאנו את ציון לשון הברכה הרביעית שלעמידה בזה הלשון: ברוך אתה יי מקדש ישראל וראשי חודשים. ופי ר"אס שהר ניסן יקול (= ובראש חודש ניסן יאמר) ברוך אתה יי מקדש ישראל וראש ראשי חודשים.

על פי כתב יד זה חזר היגר במהדורת מסכת סופרים שלו ותיקן את גוסס הפיסקה הנל ליבראש חודש ניסן צריך להזכיר ביום ראש ראשי חודשים הזה¹¹.

אישור לגוסס זה בחתימת ברכת החודש בראש חודש ניסן מצאנו בכי גוסס מן הגניזה, הוא כי ט"ז K 6/66. כתב היד הזה מכיל פיוטי קידוש ירחים (לא משל ר' פינחס) לחדשים ניסן ואייר, תוסס הברכה המצויין בסוף הפיוט המכוון לחדש ניסן הוא בדיוק כגוסס שמצאנוהו בכי אדלר הנזכר לעיל: ברוך מקדש ישראל וראש[ש] ראש[י] חודש[ים].

למעלה מן השינויים הקלים הללו בגוסס הברכה מצאנו לראש חודש ניסן מובלט כיום טוב לכל דבר, בעל שם מיוחד, פיוטים מיוחדים ואף גוסס של קידוש מיוחד על הכוס, בכי ט"ז H 12/11 חלק א. כי זה שמיקרוטילס ממנו מצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית בירושלים הוא קטע מתוך סידור שרוב המנהגות

7. עמ' 226: "Das 'ניסן' ist ein Schreibfehler".

8. השוה דעתו של מרמרשטיין על גוסס ההלכה במסכת סופרים במאמרו Mitteilungen zur Geschichte und Literatur aus der Geniza ב-MGWJ כרך 69 (1925) עמ' 361: "Dieser Text spottet jedes vernünftigen Erklärungsversuchs", השוה שם הצעת תיקון משלו. יש לציין שמלת "ניסן" אינה חסרה בכהי של מסכת סופרים אלא מעותק אחד, הוא כי מיכן.

9. הצפה לחכמת ישראל כרך ה, עמ' 225 ואילך.

10. שם כרך ה, עמ' 47 ואילך.

11. השוה דברי היגר במסכת סופרים שלו עמ' 325. הערה לסוד 8: "בכתב היד הגרסא 'בראש חודש הזה' והגהתי לפי הסברא". ועיי' ש.

הנרמזים בו מנהגות ארץ ישראל הם, אך הוא נועד לשמש בית כנסת שלגולה ומצויים בו גם קצת מנהגות חרל, כגון מנהגות שמחת תורה לפי סדרי הקריאה השנתיים ביום טוב שני של שמיני עצרת¹² וכגון פיוט שנקבעה אמירתו בפרשת יתרו משום עשרת הדיברות שבה (לפי החלוקה השנתית). כנגד זה מצאנו בו הוראות בעניין שבת חאת הברכה לפי מנהג הקריאה התלת־שנתי והוראות שרומזות להפסקת קריאת הסדרים (התלת־שנתיים) בשבתות ארבע־הפרשיות. גם ההפטרות המצויינות לחגים השונים הפטרות של אי הן על פי רוב, וכיצא בזה נוסחאות התפילה המצויינים בסופי הפיוטים. כתב היד מביא לפי סדר לוח השנה הוראות תפילה ופיוטים לחגים ולשבתות המצויינות¹³ ובקטע שנשתמר מתוכו (6 דפים) מצויים בשתי חטיבות של ג–ג דפים רצופים סדרי הימים הבאים הלכותיים: חטיבה א': פורים, פרשת פרה, פרשת החדש (עם הוראות מיוחדות בעניין הקריאה בתורה אם חלה פרשת החדש להיות בראש חודש ניסן) וראש חודש ניסן; חטיבה ב': שמחת תורה של בני חרל, שבת חאת הברכה לפי סדר הקריאה התלת־שנתי¹⁴, שבת וראש חודש, שבת פרשת יתרו וסדרי תנוכה.

כתב היד נראה ראוי לעיון ולעיבוד מפורטים והוא מיוחד במינו לא רק מבחינת המנהגים הנרמזים בו אלא גם מבחינת הפירוט המדוקדק שבו מתנסחים מנהגות אלה. מחבר הסידור לא הסתפק בהבאתם של סדרי התפילה, כמקובל, על ידי רמזיות או לשון קצרה, אלא תיאר ופרש אותם בהרחבה וציין הן את שעתם, הן את מקומם והן את דרך ביצועם על ידי שליח הציבור או הקהל. עניין מיוחד יש בקטעי הפיוט המובאים בכתב היד ובמיוחד בפיוטי המעריב המרובים יחסית שכולם עשויים בדפוס אחד שיש בו מן היחוד. גם המונחים הטכניים, הנזכרים בטכסטים כשהם משמשים, לעתים קרובות, שלא בהוראתם המקובלת, נראים מצריכים לימוד ועיון.

כמה וכמה פרטי מנהגים חשובים מצויינים בכתב היד הזה ואינם מעניינינו כאן. הקטע

12. ברם השוה לעניין זה מה שנאמר על אנשי ארץ ישראל ואנשי בבל בקהיר במסעות ר' בנימין מטחילה מהר' אדלר עמ' סג, שאף על פי שאלה מסיימים את התורה בכל שנה ואלה מסיימים בשלוש שנים י"ש ביניהם מנהג ותקנה להתחבר כולן ולהתפלל ביחד ביום שמחת תורה וכיום מתן תורה.

13. בכתב היד נופו לא נכללו, כנראה, אלא פיוטים שלא הוכנסו למחזורים הקבועים שהיו נהוגים באותה קהילה. בדרך קבע מובאים בכהי רק מערביות ושבעות של ערבית. בשביל פיוטי תפילות הבוקר שולח כהי לקובצי פיוטים, כגון מה שמצאנו בהוראות לתפילת שחרית של פורים: "אליצור, באקאיל או בגיר אקאיל, ואללחש, ויעיד אלצלה בקרובה אעני במעמד אולה 'אמתך וחסדך אל תרחק' יטלב מן ד' ו'אן אלמעמדות", רל: [ויאמר את] היוצר במאמרות (= בפיוטים) או בלא מאמרות, [ויאמר את] העמידה בלחש, ויחזור על התפילה באמירת קרובה היינו מעמד תחילתו 'אמתך וחסדך אל תרחק' המצוי בדו'אן המעמדות, הקרובה לפורים המצויינת כאן היא של הקלירי.

14. את הקטע הזה הדפסתי במאמרי "שמחת תורה של בני ארץ ישראל" בסיני נט, עמ' רט ואילך.

הנוגע לענייננו מצוי בסוף החטיבה הראשונה ואינו שלם לפנינו. דף נוסף מכתב היד בהמשכו מצאתי באוסף ט"ש 13 H 3/11, אלא שדף זה חסר את חלקו העליון ועדיין אף הוא אינו מעמיד את הקטע עד סופו. ונביא כאן את הטכסט כלשתו:

לילה גיסן ויסמא ראס אלהלאל אלכביר
(= ליל גיסן, וייקרא ראש החדש הגדול)

אלמזמור (= מזמורו של יוס¹⁵) יי מלך גאות לבש כול' יי מלך תגל הארץ
ישמחו איים רבים ענן וערפל סביביו צדק ומשפט מכון כסאו כול' או מזמור
שירו ליי שיר חדש כי נפלאות עשה יי *

אלמעריב

• בלילי ראש החדש הזה אות ישועה
בו בשירי טובה שמועה
ואל זכור ברית ושבעה
יוד מעריב ערב כי לך יי הישועה

ב[ורך] א[תה] יי המע[ריב] ער[בים] אהבת

5 בלילי ראש החדש הזה לכם ראש ירים
ותיק עת יחיש מדלג על ההרים
זכור זכור ברית הורים
חיבת אהבתו יעזרר וחסד הנעורים

ב[ורך] א[תה] יי אהב שמע
ב[ורך] ש[ם] ב[ורד] מ[לכותו] ל[עולם] ועד

15. הלכות התפילה של כל הימים המובאים בכתב היד פותחות לעולם במזמורי היום המיוחדים.
15. מזמור זה מצויין במקום אחר בכה"י כמזמור של שבת וראש חודש ונראה שהוא מכון
כאן למקרה שרח חל להיות בשבת.

• הערות לפיוט המעריב. מערכת הפיוטים מיוסדת על הפסוק "החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון"
הוא לכם לחדשי השנה בשמות יב, ב, אלא שחגיגותיו מחולקות בראשי החטיבות בערבוביה
מסוימת. בראש שתי החטיבות הראשונות הקדים הפיוטן מלות המסגרת את התיבה "בלילי".
סודי הפיוטים מעמידים. אחרי מלות הפתיחה הנטולות מפסוק המסגרת, סדר אלפביתי שנשתבש
בכמה סודים. ה"זולת" הארמי נראה זר, והוא חתום בסופו "סהלאך", ועיין על כך להלן. המעריב
עצמו אינו חתום. 6. ותיק — כיגור לקבת עת יחיש — לכשיבוא. מדלג על ההרים — שיר השירים
ב. ח. זולת — כך קריים הפיוטים הבאים אחרי קריאת שמע ולפני פסוק "מי כמוך באלים זכר"
גם במערכות פיוטי הערבית בגניזה. כיוצא ביוצרות, על שום שקטעי התפילות הקבועים שנאמרו
בערבית אחרי קריאת שמע חזים היו. במנהגות א"י. עם אלה שנאמרו בשחרית. אלא שמילת

וולת

אלֶּתָּא אֲדִירָא שְׁמִיה
 בְּנִסְן פֶּרֶק עֲמִיה 10
 בִּירְחָא קְדָמָא וְלִי תֻקְפִּיה וְרוּמִיה
 דִּן מִצְרָאִי בְּשׁוֹלֶסֶן עֲמִיה

בִּירְחָא קְדָמָא הֵימֶן קִיִּים אֲבֵהֲתֵהּ
 וְאִפֹּק מִשְׁעֲבֻדָּא וְלִיתֵהּ
 15 בִּירְחָא קְדָמָא וְכֹחַ חֲסֵפַּשׁ לְתַלְדוּתֵהּ
 חִירָת לְמַכְתָּב בֵּיה שְׁמֵהֲתֵהּ

בִּירְחָא קְדָמָא טִיבוּתָא דְסַבָּא אִידְכֵּר
 יְלִדוּהִי שְׂדִיב וְדָכֵר
 בִּירְחָא קְדָמָא כֶּבֶשׁ מַעֲקוּהִי וְעֹכֵר
 20 לְבוּכְרִיהָ קֵנָא וְלֹא אִיתְמַכֵּר

בִּירְחָא קְדָמָא מַחֲן עֶשֶׂר מַחֲנֵן
 נִהְרִיהֶן סַטְרָא וְאַצְהִינֵן
 בִּירְחָא קְדָמָא סְקוּ עוֹרְדֵּעֲנִיא וְאַעֲיָקִינוּ
 עֲלִיהֶן עֵלֶת קַמְלָתָא וְאַצְעֲרִמֵּנָן

25 בִּירְחָא קְדָמָא פֶּגֶר יִתְהֵן עֲרוּכָא
 צִעִירֵהּ בְּמוֹתָנָא רַבָּא
 בִּירְחָא קְדָמָא קְצִירֶן בְּשִׁחְנָא וְגִיבָא
 רַעֲיָעִי בְּרִדָּא פִּצְעִי נֹכַח

"רִצִּיב" של שחרית החלפה בערבית בחיבת "ראמונה". 13. הימן — אימן, קיים. קיים אבהתהון — את ברית אבותיהם. 15. זכן — זכות. 16. חירות וכו' — לכתוב את שמותם לחירות. 17. טיבותא הסבא — צדקתו של אברהם אבינו. 18. שויב דכר — עזר חכר. 19. כבש מעיקהי — הכניע את המצרים להם. 20. ולא איתמכר — אולי צל: איתנכר. 21. מחן עשר — מכות עשר. מחנן — הכה אותם. הוציאו מונה אותן. 22. סגו — נזדהמו מלשון הכל סג (תהלים גג, ד). ואצהינון — הצמיא אותם. 23. סקו — עלו. עורדעניא — צמרדעים. ואעיקינון — הציקו להם. 24. עליהון עלת — עליהם עלתה. קמלתא — צל: קלמטא, רל כינה. 25. פגרי יתהון — הפית אותם. 26. צעיריהון — ציער אותם. במותנא רבא — בדבר גדול. 27. קצירון — החליש אותם. החליא אותם. בשחנא — בשחין. וגיבא — תיבה זו מובאת בערך על פי תרגום ירושלמי כמקבילה לתיבת "חרון" בוקרא ככ, כב: "עזרת או שבור או חרון או יבלת" — (דסמי, דתביר או דגביא או נסיס). וכך נמצא בכי גיאופיסי של תרגום ירושלמי (השוה ש. שפייער, היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, גיאופיסי 1, לשוננו לא, עמ' 197). 28. רעיעי ברדא — רצוצי ברד. פציעי גובה —

בִּירְחָא קְדָמָא שְׂכִינְתָּהּ אִיתְאַסִּילַת בְּנִתּוּרִיא
 תְּבָרִיטָן בְּמַחַת בּוֹכְרִיא 30
 בִּירְחָא קְדָמָא סְהֵרָא אִסְהֵר לֵאדִירִיא
 נֶסֶק וְאַתְמַלִּיל עִם תְּרִי נְבִיא

טף

תְּרִישִׁים טוֹכְסוּ עַל מוֹלֵד לְבָנָה
 יִידַע חֲשׁוֹנָם לְמַקְסֶרֶת מוֹד וּלְבֹנָה
 כְּהוֹצִיא אֲבוּתֵינוּ מִפֶּרֶךְ לְכִינָה 35
 כֵּן יוֹצִיאֵנוּ וְכַעַל יָם נִשְׁוֹרְרוּ בְּשֶׁלֶן וְרֹנָה

ברילה

רֵאשֻׁן מִכְחָר מִחֲדָשִׁים
 טָרַע בְּמַקְהֵלוֹת צֶאן קְרָשִׁים
 סַעֲלִים יִהְיוּ בּוֹ קְדוּשִׁים
 נֶצַח בְּעוֹלָלִים וְיִתְקִים לְמַלְכָּם מִקְדָּשִׁים 40

זה צור יש(ענ)

הוא לכם פדות מעולם
 צִמַּח יְחִישׁ אֱלֹהֵי עוֹלָם
 קוֹלְכֶם יִשְׁמַע בְּאֲבוּתֵיכֶם אֲשֶׁר מִמְצָרִים הַצִּילָם
 בְּאַהֲבָתוֹ וּבְחַמְלָתוֹ הוּא טָלָם

ב[רוך] א[תה] = טאל ישראל

45 לְחֲדָשִׁי הַשָּׁנָה שְׁנִים עֶשֶׂר
 שְׁמַתָּה נִסָּן נִגְדַּד נָשָׂר
 שׁוֹבְכֵינוּ לְמַקְדָּשֵׁינוּ טַחֵן לֶחֶם לְכָל בָּשָׂר
 וְסִרּוֹס טוֹכַת שְׁלוֹמָךְ עָלֵינוּ וּכְשֹׁרֹת טוֹכוֹת בּוֹ נְבֹרְשָׁר

מצועי ארבת. 29. שכינתהּ — ביתם. מקום שכינתם. איתאסילת — קדר. בנותריא — ביתם. 30. תְּבָרִיטָן — שבר אותם. 31. סְהֵרָא — גונה אור. לאדיריא — כינר לכנסת ישראל. 32. תְּרִי נְבִיא — משה ואהרן. גוף — בכדי מצוינות כך החזרה מן הזולת אל המסגרת התבניתית של מערכת המעריב. כדרך כלל מצוינים כך בבחי של תגניח פרקי הפיוט תגדולים המשולבים בשבעות. והמכונים כנגד הברכה הרביעית שלעמידה. 33. חדשים טוכסו — סודרו. למקסרת מוד ולבונה — לכנסת ישראל (שיר השירים ג. ו). 35. כְּהוֹצִיא — כשם שתוציא. 37. רֵאשֻׁן — תחדש הראשון. 42. צמח — את המלך המשיח. 43. כְּאֲבוּתֵיכֶם — כמו את קול אבותיכם. 47. שובבינו — גראח שציל: תשובבנו. להשלמת תארי.

השכיבנו עלי מה קלת לילה אלפור וקדיש ואללחש וקדיש (= השכיבנו כדרך שאמרתי בליל סורים¹⁶ וקדיש, ותפילת העמידה בלחש, וקדיש). תרתיב אלקידוש, סבת כאן או חול. אן כאן סבת פיקול בעד אללחש ויכלו וברכה שלשבת וקדיש ויטלע אלאנבול יקדס. ואן כאן לילה אלאחד לא יקול רחום ואדא פרג אלקדיש אלדי בעד סדר יומו יטלע אלאנבול מכאן אלהבדלה. ואן כאן פי איאם אלגמעה פבעד אלקדיש אלאכיר, כמא קלנא. ואדא טלע אלאנבול, אן כאן סבת יבתדי באלאקויל ללסבת אולא, ואן כאן לילה אלאחד יבחדר בהבדלות ואן כאן איאם אלגמעה יבתדא: (= סדר הקידוש, בין שתהיה שבת ובין שיהיה חול. אם תהיה שבת, הרי יאמר אחרי התפלה בלחש ויכלו וברכה של שבת¹⁷ וקדיש, ויעלה לבמה¹⁸ לקדש. ואם יהיה ליל יום ראשון¹⁹ אל יאמר [והוא] רחום²⁰. ולכשיגמור את הקדיש שלאחר סדר יומו²¹ יעלה לבמה [לקדש] במקום ההבדלה. ואם יהיה כימות החול, הרי אחרי הקדיש האחרון כמו שאמרנו. וכשיעלה לבמה, אם תהיה שבת — יתחיל באמירות של שבת קודם, ואם יהיה ליל יום ראשון יתחיל בהבדלות²² ואם יהיה בימי חול יתחיל:)

• מְרוֹמָם עַל תְּהִלּוֹת עִם קְדוּשִׁים / וּמֵהֶלֶל לְחַפְצֵיהֶם יְרוּשִׁים
שְׁמוֹ לְעַד אֶהְלֵל וְאֶרְוִמָם / בְּרֹאשׁ חֹדֶשׁ וְרֹאשׁוֹן לְחֹדֶשִׁים
הַכִּי הַפְּלִיא פְּלִאִי בּוֹ לַעֲמּוֹ / וּבּוֹ עָלוּ סְדָרִים וְחֻמִּים
חֲסִין יְהִי עֲשֵׂר עֲשֵׂר עֲשֵׂר / וְרֹאשׁוֹן בּוֹ נִתְּנָה שֵׁר חֲמִשִּׁים

16. ר"ל לפי נוסח ימות החול.

17. הכוונה לתפילת "מגן אבות" ולברכת "מקדש השבת" שבסופו.

18. הוראתה של המלה "אנבול" = במה, נתלבנה על ידי ש.ד. גויטיין במאמרו "אנבול — בימה של בית כנסת" שנדפס בקובץ "ארץ ישראל" כרך ששי עמ' 162. היא עוד מופיעה בכ"י כמה פעמים בהקשרים שונים.

19. ר"ל: מוצאי שבת.

20. מכאן שאילולא מוצאי שבת — אומרים הוא רחום בליל ראש חודש ניסן. לפי מנהג זה לא אמרו אסורא הוא רחום לפני תפילת מעריב של מוצאי שבתות. וראה בנידון זה בסידור רב סעדיה עמ' כה כנגד עמ' מא ושם הערה לסוד 7. השוהה גם בסדר רב עמרם גאון דפוס חארשא תרכ"ה דף לא, א.

21. כלומר: אחרי ואתה קדוש וזכר וקרא זה אל זה. השוהה בסדר רב עמרם דף לא, א: ואומר ואתה קדוש וקרא זה אל זה. ואומר כולי סדרא וזכר.

22. בכ"י כתוב: בהדלות — והוא ס"ס.

• הפיוס שקול במשקל המרובה וחתום "משה חזק" (גם: חליף? או: חלפון?) 1. לחפציהם — על פי תהלים קיא, ב. 4—5. עשר עשרות — על פי מה שאמרו חז"ל במסכת שבת פז, ב: אותו

5 וְבֹל מִשְׁקֵן אֵד הוֹקֵם בְּרֹאשׁוֹ / וְבוֹ הוֹחַל לְהִקְרִיב שֵׁי אֲנָשִׁים
קָהַל עַמּוֹ לְבָצוֹ בּוֹ כְּעָלוֹ / שְׁלִישִׁית בּוֹ יִהְיוּ עוֹלָיִם חֲמִישִׁים
חֲסִידָה לְכֵן יָדוּ פְגָרֵים / וְאֵת שְׁמֵךְ תְּהַלֵּל כָּל נַפְשִׁים
תָּם יִקְרָא (אחר כך יאמר) לַחֲזָן אֵב הַמֶּךְ בְּכָל נִתְבָּרֵךְ

אֲלִיסֶן, מִה מִשְׁבַּח הָרִין יִרְחֵא
דְּבִיה אִיתְפָּרְקוּ אֲבָהוֹן יִבְנִין
10 בְּסִלְשֵׁת לִילָה אִיתְגַּלִּי קִירִים
רִמְיָה שְׁשׁוּקָה עַל יִשְׂרָאֵל
דְּבִרִי דְּמִצְרַיִם אִיתְעַבְדוּ לְשִׁמְא
חֻלְף דְּשַׁעֲבִידוּ יָת עֲמָא —

עד כאן הטקסט בכ"י ט"ז H 12/11 חלק א'. הדף שנתגלגל לסימן H 3/11 באוסף
ט"ז חסר, כפי שצויין. את חלקו העליון ואי אפשר לדעת אם הוא המשכו הישיר של
הדף שתוכנו הובא בזה או שמא אין הוא אלא המשך הדף שלאחריו. לפי מספר השורות
הממוצע שבדפי כה"י, חסרות מן הדף שלנו כ"י 13 שורות, ואפשר שהן הכילו את השלמת
הפיוט הארמי שהבאנו כאן תחילתו. ברם יותר נראה לשער שחסר לנו דף אמצעי, שהרי
הדף המצוי בידינו כאן מביא בראשו סיומו של פיוט, וקשה לשער גם את תחילתו של זה
באותם יג שורות שכבר שיערנו בהם שהכילו אף את סוף הפיוט שבכ"י H 12/11:

[ע"א] • ירח כתר... רבותא ומלכותא
וא... נהור טנא
ואנא ירחא קדמאה שלם קיצא
..... על יד משה ואהרן

5 תם ילחן

מלילו עם כל בְּנִשְׁתָּא (יִשְׂרָאֵל לְמִימְרָ) בְּעִשְׂרָה לִירְחָא הָרִין יִרְשִׁבֹן לַחֲזָן וְנָבֵר אֲמֵר לְבֵית
[אָבָא] אִימְרָא לְבֵיתָא

כָּל בְּנִשְׁתָּא דְּיִשְׂרָאֵל
10 מִלִּילוֹ עִם אֲבָהוֹן

חיות (שהוקם המקדש, ר"ל ראש חודש ניסן) נטל י' עשרות: ראשון למעשה בראשית וכו' ראשון
לעבודה וכו'. שר חמישים — גדול (השוחה ישעיה ג.ג). 6. לציו — נראה ט"ס במקום: לציון.
7. פגרים — גושים. כנגד "כל נפשים" שבסוגר. הפיוט "אב המן בכל נתברך" המצויין כלחן
נרפס על ידי דודסון בגנוי שכטר עמ' 196. 8. אליסון — מלת פתיחה יחזיית. "רחם עלינך, ואולי
כאן במשמעות: הרחום, כניגוד לקב"ה. 10. קירים — מלך. מן היתות. 12. גיביר — גיבדחים. לשמא —
לשממה, לשמה.

• הערות למכסס שבכ"י H 3/11. 1—4. שיירי שחרים שמכילים סופו של פיוט. 3. תם ילחן —
אחר כך ישיד. 6. מלילו וכו' — נוסח תרגום אונקלוס של שמות כב. ג. 10. מלילו עם אבון... —

כָּל בְּנֵי־שֵׁטָא דִּישְׂרָאֵל
מִלִּילֹו דְּבִרְיָא וְדַחֲלִיא
כָּל בְּנֵי־שֵׁטָא דִּישְׂרָאֵל
מִלִּילֹו עִם [בְּהִיא וְלַחֲנִיא]
כָּל בְּנֵי־שֵׁטָא דִּישְׂרָאֵל 15

דַּהֲכִין כְּתִיב וּמְסוּרָשׁ

וְאָמַר יְיָ לְמֹשֶׁה וְאַהֲרֹן בְּאַרְעָה דְּמִצְרַיִם יִרְחֹא הָדִין רִישׁ יִרְחִיא קְדָמַי הוּא לִכּוֹן לִירְחִי שֵׁטָא
מִלִּילֹו עִם כָּל בְּנֵי־שֵׁטָא כּוּלִי

קוֹל ל[חֲנִי] גִדְלוֹ אֱהִיה

20 יִשְׂרָאֵל בִּירְאָת צוּר תְּהֵא תְּחִיב
שְׁמוֹר אֶת חֹדֶשׁ הָאָבִיב

לְחֹדֶשׁ שְׁנִים עֶשֶׂר
יִסְטָן נְגִיד וְשֵׁר
וְכוֹ בִּרְכָה נְכוּשֵׁר
25 לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב 10

תִּסְטָן לְשֵׁם יִסְטָן
נְקִבֵּעַ לְעִמּוּסִים
וְכוּרִים יִהְיוּ עוֹשִׂים
לְפָנֵי יְיָ אָבִיב 10

30 יוֹם קָרְבָן חֹדֶשׁ תַּעֲלֵ
כְּמֵאמַר אֵל עַל

יש להשלים כנראה: ובנין, השוחה בחסיבה תקדמת טור 9. 12. גיבריא ודחליא — גיבורים ויראי ה' 17. ואמר ה' וכו' — נוסח ת"א של שמות יב, א—ב. ואהרן — בנוסח ת"א שלנו: ולא אהרן. בארעה — הכתיב בחדא שלנו בארעא. דמצרים — בת"א אחרי מלה זו: למיפרי. ירחא הדין — יש להוסיף: להק. ריש ירחיא — נוסח ת"א שלנו: ירחין. 19. קול — אמור. גדלו אהיה — רומז כנראה לפיוטו של ר' יהודה הלוי שנדפס על ידי בראדי בדיואן חד עמ' 192 ושתחילתו כך. אם השערה זו נכונה נמצא שחזי נכתב לכל המקדמ במתצית השנייה של המאה ה"ב. 21. שמור וכו' — דברים טז, א. 25. למועד וכו' — שמות כג, טז ועוד. 26. לשם — במקום: על שם. 27. לעמוסים — לכנסת ישראל. 28. ובכורים וכו' — על פי ויקרא כ, יד: ואם תקריב מנחת בכורים לה' אביב וכו' השוחה בססרא ובמנחות טא, ב, פב, א. שהכונה לעומר המובא בפסח. 31. אל על — כמאמר חקביה שהוא אל עליון. ואפשר לפרש תיבת "כמאמר" כאמירה פוטגרת. ראל (א' סגולה) על" קשוד ל"תעל".

חֲרַק הַנֶּחֱן דִּמּוּ עַל

הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב

שְׁמֹר מִן

35 שָׁלֵם לְ[חֵן] מִטֵּב בְּשׁוּדוֹת

[חַן] דַּח] (ע-ב)
[נֶחֱן]]
חַן	א] לִי מִקְדֵּשׁ הַשְּׁבֵת]

הוֹדוּ וּמִרְשׁוֹת וּבוֹרֵא פָּרִי תְּנוּן וְעֵצִי בְּשָׁמִים
40 [וּבוֹ]רֵא מֵאוּרֵי הָאֵשׁ אֵלַי בֶּן קָדֵשׁ לְחֹל תָּלַם]

בְּרוּךְ אֲשֶׁר קָדֵשׁ עִם קָדֵשׁ
בְּבִיאֹר כְּתִבִי קָדֵשׁ
וְלִי יִגְלֹן חֲכָמֵי דַת קָדֵשׁ
45 דִּירָשִׁים הִנֵּן כָּל חֲדָשׁ

הַשָּׁנִים עֶשֶׂר חֶק לְעַם קָדֵשׁ
וְשִׁלְשָׁה עֶשֶׂר בִּיאֹר לְאִנְשֵׁי קָדֵשׁ
וְיִהְיֶה הַיָּדָּן וּמִנִּיהֶם לְהַתְחַדֵּשׁ
חֲכָמָם וּבִנְיָנָם אוֹתוֹתַי כָּל חֲדָשׁ

50 טְהוּרִים מְשֻׁלִּים כְּכֹכָבִים
יִדְרִיעִים חֻקִּים וּמִצְוֹת טוֹבִים
כָּלֵל וּפְרָט מַחֲשָׁבִים
לְקִידּוּשִׁים וְעִבּוּרִים מְשֻׁבִּים

מְרוֹם חֲדָשׁ בֵּית אֶרְמוֹנִי
55 נִיחֹחַ תְּחַדֵּשׁ עִם שִׁיר דּוֹכְנִי

32. חֲרַק — ויקרא יז, 35. שָׁלֵם — איני יודע משמעות מלה זו כאן. אפשר שהיא באה לסמן את סוף הפיוט, ברם בגוף כתיב מסומנים סופי הפיוטים בדרך כלל בתיבת "תמי". מטב בשודות (כנראה: מיטב, או: מיטיב בשודות) — לא מצאתי פיוט שתחילתו כך. 38. אלי — עד מקדש השבת. 40. תם — אחר כך. 42. אשר וכו' — הפיוט מצוי גם בכי אדלר 1292 דף גא (לחלן: א). 43. בביאור וכו' — במצות התורה. 44. גיל יגלון — א: חדש גילה לחכמי דת קדש. 45. וגיון כל חרש — א: חשבון כל חדש וחדש. 46. השנים עשר — הכוונה לרב החדשים. לעם — א: לעדת. 47. ושלשה עשר — ענין עיבודי שנים, לאנשי — א: לצאן. 48. ויהרם — הזהירם. נוסח כי א: חדש ויהרם לעבר לכל ששה ושלשים חדש. 49. חכמם — החכמים. וכוננם — עשאו נבונים. ר"ל: הסביד להם. 52. כלל ופרם — א: חדש כלל ופרט. 53. לקידושים וכו' — א: לתיקון מועדים וקידושים. 55. ניהוח וכו' —

שְׁמַחַת עוֹלָם תְּחַיֶּה עַיִן
עֲנֹת זֶה הַיּוֹם עֲשֵׂה רָ

פְּדוּת הַיָּדָשׁ לְקִדְשֵׁים
צִמְחַת הַצִּמְחָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל
קוֹל רִנָּה יִשְׁמְעָה מִחִדְשֵׁים
שִׁיר תּוֹכְנִים כִּי כְּאֶשֶׁר [הַשָּׁמַיִם הַחֲדָשִׁים]

עד כאן נוסח הטקסט בכ"י ט"ש 13H 3/11.

*

לפי מנהג הקהילה שסידור זה היה בשימוש אצלה נחשב איפוא ראש חדש ניסן יום מצוין לא רק כנגד ימות החול הפשוטים אלא גם כנגד שאר ראשי חדשים. דבר זה נראה מוכח ממה שמצאנו בכתב היד שלנו סדר מיוחד של פיוטריחג רק בשביל ראש חדש שחל להיות בשבת (בחטיבה השנייה של כה"י). אבל לא מצאנו לא לפניו ולא לאחריו שום ציון בשביל ראש חדש שחל להיות בחול. ואי אפשר לומר שמא היו ציונים כאלה באותם חלקים מתוך כה"י שאבדו. שהרי כה"י נראה מסודר יפה ואין לשער שעניין ראש חדש סתם הובא בו שלא בסמוך לעניין ראש חדש שחל להיות בשבת. ועוד, שכל דיני ראש חדש ניסן נזכרים כאן כדברים שבחדוש שאין המתפלל יודעם ממקום אחר, ונמצא כל מה שנאמר כאן בראש חדש ניסן אינו נהוג אלא בו בלבד.

פיוטי המעריב המובאים בטקסט שלפנינו אפשר שמלכתחילה בשביל ראש חדש ניסן נכתבו ואפשר שלא נתחברו אלא בשביל שבת פרשת החדש שחלה להיות בראש חדש ניסן. ברם דבר זה כשלעצמו אינו חשוב לענייננו. שהרי בין כך ובין כך מנהג הסידור לא קבעם אלא בשביל ליל ר"ח ניסן. הפיוטים עצמם אנונימיים ורק ה"זולת". שנראה ור גם על פי לשונו וגם על פי סגנונו. חתום "סהלאל" ויש להניח שנכתב בידי הפייטן הנודע ר' סהלאל בר אברהם איש פוסטאט בן המאה העשירית—האחת עשרה. שכמה מיצירותיו נשתמרו בגניזה.²³

כ"י א: ניווח בו תחדש עם שיר דוכני. 56. עולם — א: עולם בו. 57. ענות — א: ענה יענה. 58. החיש לקדושים — א: תשלח לעם קדושים. 59. הצמיח — א: תצמיח. 60. מחדשים — א: בו מחדשים. 61. שיר תוכנים — א: שית תומכים לחיכת שמים חדשים. כי כאשר השמים החדשים — הושלם על פי הכתוב בישיעה סו. כב.

23. עיין עליו בספרו של י. מאן על היהודים במצרים וכו' לפי המפתח. ולאחרונה ב"שירים חדשים מן הגניזה" לפרופ' ת. שירמן. עמ' 75 ואילך. קרוב מאוד לשער שגם ר' סהלאל לא חיבר את פיוטו זה ל"ראש החדש הגדול", שהרי הוא נמנה. כידוע, עם ראשי הקהילה הבבלית בפוסטאט. וקשה להניח שחיבר פיוט בשביל מנהג ארץ ישראלי מובהק כזה שלפנינו.

חידוש מפתיע בכה"י שלנו הוא עניין הקידוש. מאז פרסם מרמרשטיין את פיוטי קידוש הירחים של ר' פינחס שוררת מבוכה במחקר בשאלה אם באמת נהגו בני ארץ ישראל הקדומים לקדש על הכוס בלילי ראשי חדשים כדין קידושי שבתות וימים טובים, ועדיין לא נתלבנו הדברים כל צרכם. מרמרשטיין עצמו כמדומה שראה את פיוטי ר' פינחס שהדפיס בקידושים ממש²⁴ וכך ראה את פשוטם של דברים גם מרדכי מרגליות²⁵. ברם זולאי חוכך היה בדעתו בניהו. ובוהירותו האופיינית כתב על סוג פיוטים זה²⁶ ש"עדיין לא הוברר טיבו ואין אנחנו יודעים לא יומו (ראש חדש או שבת מברכין) ולא מקומו בתפילה (שחרית או מוסף או קידוש על הגפן)". ואף על פי שאין כאן המקום להאריך בזה²⁷ אציין שכמעט אין ספק אצלי בכך שפיוטי ר' פינחס והפיוטים האחרים כיוצא בהם המצויים בגניזה²⁸ לא נתחברו מלכתחילה כפיוטי קידוש ממש, ואין מהם ראייה על כך שמנהג ארץ ישראל היה לקדש על הכוס בלילי ראשי חדשים, ומכל מקום, על פי מה שלפנינו ברור שמנהג מקומו חמנו של כתב היד היה שלא לקדש על היין בלילי ראשי חדשים סתם, שאילו היה מנהג פשוט לקדש בלילי ראשי חדשים סתם לא היה בעל ההוראות מפרט את מנהגות הקידוש המיוחד של ליל רח ניסן בפירוט כזה, כל שכן שבשעה שהוא מציין את הלכות שבת וראש חדש אינו מציין בקידוש שום ציון כלל²⁹, ואילו היו מקדשים בראשי חדשים סתם, בימות החול, היה הדבר ווכה לציון בנוסח הקידוש של שבת וראש חדש, כדין כל קידוש שלשבתות שחלו להיות בימים שחייבים אף הם בקידוש, וכדין ראש חדש ניסן שחל להיות בשבת כמצויין בטכסט שלפנינו. נמצא בעל הסידור לא הכיר קידוש בראשי חדשים, אלא בראש חדש ניסן בלבד. לפי ההוראות שבטכסט נמצאנו למדים שראש חדש ניסן שחל להיות במוצאי שבת הבדלה קדמה בו לקידוש היום, ואפשר שהוא לפי ההלכה של ארץ ישראל שגרסה הבדלה בסדר ינה"ק גם בימים טובים שחלו להיות אחרי השבת³⁰.

24. מלבד מה שגרמו במאמרו בתצפת לחכמת ישראל הנ"ל, נאמר כך במפורש במאמרו ב-MGWI שנוצר בהערה 8 לעיל, עמ' 364.

25. השווה במאמרו הנזכר, עמ' ריב, ומה שהזכיר שם שמצא בקטן מן הגניזה "קידוש של ראש חדש שחל להיות במוצאי שבת מסודר יחד עם הבדלה בסדר ינה"ק" ומציין שם בהערה 5 כי ט"ס H 3/11(a), נראה שהוא טעות דפוס: בדקתי את כה"י הנ"ל ואין בו קידוש של ראשי חדשים כלל. ואפשר שנתכוון לכה"י שלפנינו וצ"ל H 12/11(a), ברם גם כאן אין מה שצוין על ידיו.

26. ידיעות המכתב וכו' כרך ה' עמ' קכו.

27. אני מתכוון לדון בגורם זה בהזדמנות קרובה.

28. עיין אצל זולאי בידיעות ה', שם. מלבד מה שצוין שם מצויים בגניזה פיוטים נוספים מן הסוג הזה בשפע יחסי.

29. הציין שבסוף סדר הערבית של שבת וראש חדש הוא: "יתגדל וסאיר לואזם אלסבת" ר"ל: יתגדל, ושאר חובות השבת, ונמצא מסיימים הסדר כבשאר שבתות.

30. השווה מאמרו הנזכר של מ. מרגליות, עמ' ריב-ריג, ושם הערה 6.

הרכב הקידוש מופלא אף הוא. לכאורה מציין הסידור את כל הטכסטס שלמן הפיוט השקול "מרום על תהלות עם קדושים" ועד סוף הקטעים כשייכים לסדר הקידוש. אבל באמת אין הקידוש גופו מתחיל אלא במקום הברכה על היין בע"ב של כ"י H 3/11. קטעי הפיוט שלפני כן אינם אלא שלשלת של פיוטי פתיחה לקידוש. ונמצא עצם הקידוש מובלט מכוחם יותר משמצאנו כך אפילו בקידושים של חג³¹. מוקדם ומאוחר משמשים כאן בערבוביה: הפיוטים "מרום על תהלות עם קדושים" (חתום: משה חזק, ואין לדעת מי הוא) רישורן ביראת צור תהא חביב" (חתום: לוי, אף הוא אין לדעת מי הוא) כתובים בנוסח שירת הקודש העברית בספרד. ראשון מהם שקל במשקל כמותי. שני מהם כתוב בצורה כמראזורית. שניהם אי אפשר שנתחברו קודם למאה האחת-עשרה. כנגד זה נראה הפיוט האלפביתי הארמי "אליסון מה משבח הדין ירחא". על פי לשונו ומקצבו, קדום מאוד, ומצאו נראה ארץ-ישראלי במובהק. כיוצא בזה הפיוט שלאחר מכן שסופו נשתמר בכ"י ט"ש H 3/11: השארית המועטת שנותרה כאן מעידה שהפיוט תיאר ויכוח בין חרש ניסן לבין שאר חדשי השנה, ואפשר שיש כאן סוף הפיוט הארמי הקטוע שהדפיס מרמרשטיין בהצפה לחכמת ישראל כרך ה' עמ' 233 על פי כי אוכספורד 2827/12 (כך צ"ל במקום 2827/29) ושתחילתו "איתרמי פולמוס ביני ירחיה"³². בכ"י אוכספורד הנ"ל משמש הפיוט רשות לאלפביתין (כך!) של פרשת החודש. לאחר פיוט זה מובא בקידוש שלפנינו נוסח תרגום אונקלוס (בקצת שינויים) של שלושה כתובים מפרשת בראשית שמות (יב, ג; יב, א—ב) וביניהם שייר של ליטאניה ארמית שהיתה מעיקרה, כנראה, אלפביתית³³.

נוסח הקידוש עצמו מתחיל ב"ברוך אשר קידש עם קדש", קדמים לו בטכסט שיירי רמזים לנוסחאות המקובלים שלקידוש בשבת (במקרה שראש חודש ניסן חל להיות בשבת) ושלחבדלה (במקרה שרח ניסן חל להיות ביום א'). פיוט הקידוש עצמו ידוע במקצתו, וסטרופה ראשונה שלה מובאת בנוסח "קידוש הירחים" שהדפיס מרמרשטיין בהצפה

31. יש לציין כאן את העובדה שמעולם לא מצאנו נוסח סחורו בקידושי שבתות ימים טובים. מקצת מנוסחאות הקידוש הא"י מפותחים יותר מאלה הידועים לנו ממנהגות חרל, ובמיוחד זכו קידושים של לילי פסחים במנהגות א"י לניסוחים עשירים וארוכים. אבל אף אלה לא מצאנום לעולם מחורזים. דבר זה נראה גם הוא מעיד על כך שפיוטי קדושה-הירחים שבידינו (שכולם, או כמעט כולם, מחורזים) לא נועדו לשמש קידושים ממש.

32. זה לשון הפיוט: איתרמי פולמוס ביני ירחיה כד שלח אונסטוס לארעא דאגיפטוס/אתח כות גרמי גבוץ על מולין ונידע בהירדן מנן ישראל מתפרקין / געה ניסן חזא כדן אמר להון קיבלו מני כל דנאמר לכן / ניסן אמר להון שתוק פומיכון דאנה הוא אבוהון ואנה הוא דפיק להון סן שעבודא". הטכסט מובא בכ"י כפיוט שלם, אבל אין ספק שהוא חלק בלבד של פיוט ארוך, כמובח מתוכנו ומחבניתו. קטע ממנו (באותיות ו—ע) מובא, כנראה, בכ"י ט"ש H 10/78.

33. בכל טור הובאו כנראה שתי אותיות. בטכסט שלפנינו: עם אבהון ובינן, ג'יבריא דחליא, כ'הניא ול'רא. הטורים שביניהם ושלאחר מכן הושמטו כנראה משום אריכותם.

הגל כרך ר, עמ' 47–48 על פי כי אדלר 2969 דף 5, ב"י וכי אדלר 2943 דף 9, א"י והוא נמצא בשלמות גם בכי אדלר 1292 דף 3, א"י, בנוסח שתה במקצת. פיוט זה מתווה את נקודת המגע בין מנהגם של בני קהילה זו לבין מנהג קידוש הירחים של בני אי, שאחד מנוסחאות קידוש הירחים הנפוצים שלהם הועבר הנה לשמש בנוסח הקידוש המיוחד של לילי ראש חודש ניסן.

למרבה הצער אין לשון הברכה שבסוף הקידוש לפנינו בכה"י, אך נראה שלא נהיה רחוקים מן האמת אם נשער אותו וזה לנוסחאות שכבר פגשנום לעיל: מקדש ישראל וראש ראשי חודשים.

34. אצל מרמרשטיין: 2969,4, ולשון הקטע: אשר קידש ראש חודש / בביאור כתבי קודש / ויהרם זמני חודש / חיכמם אותותי כל חודש. ואחר כך, כנראה, נוסח שני של הסטרוזה האחרונה שבפנים: אמץ עדת קדושים / באות ברית חדשים / גידל חדשים מקדשים / ורושים כשמים החדשים.
35. אצל מרמרשטיין: 2943,4. הסכסס כאן: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדש עם קודש / בביאור כתבי קודש / ויהרם זמני חודש / חיכמם אותותי כל חודש. נוסח זה נדפס שנית על ידי הברמן במתניים חוברת צ (ניסן השכ"ד) עמ' 96. פתיחות בנוסח זה ובדומה לזה מצויות גם בשאר כתבי יד והן באות עובר לנוסחות שונים של פיוטי קידוש ירחים.
36. כאן מובא הסכסס אחרי כמה פיוטי קידוש ירחים, מקצתם של ר' פינחס, ובראשו כתוב: "אחר יצלה לכל שוה" – רל: קידוש אחר, יפה לכל חודש. אני מביע בזה תודה נאמנה לדרך מנחם שמלצר, ניו יורק, שהמציא לי בטובו צילומים מכה"י הגל מאוסף אדלר.

תוספת לעניין "ראש ראשי חדשים"

נוסח הקידוש לראש חודש ניסן שהדפסתי בתרביץ לו (תשכ"ח) עמ' 265 ואילך (לעיל, עמ' 874) על פי כ"י ט"ש ו- , דומה היה בעיני כחזיון ליטורגי יוצא דופן וחד פעמי לחלוטין ולא שיערתי כלל שנתר לו זכר נוסף אי שם בכתבי היד שלגניזה. למרבה התמיהה נודמנה לידי עדות נוספת לקיומו של המנהג ובה תוספת של כמה פרטים מעניינים על מה שהועלה מן החומר שנדפס כהנ"ל. מקורה של תעודה זו בכ"י השמור באוכספורד וסימנו . כתב היד מכיל דף אחד מתוך חיבור שכלל דיני תפילות וקריאות (בערבית) וכן פיוטים להודמנויות שונות. עמוד ראשון של כה"י פותח, כנראה בקשר לדיון במנהגות שבת החודש, בדיני הקריאה של ג' השבתות שאפשר שידמנו בהן שני ציונים נוספים והן שבת שקלים שחל בה ראש חודש אדר, שבת החודש שחל בה ראש חודש ניסן ושבת חנוכה שחל בה ראש חודש טבת. כתב היד מסביר את מנהגות הקריאה בשלוש השבתות הללו על פי נימוסי בני בבל ("אלעראקין") ואחר כך על פי נימוסי בני ארץ ישראל ("אלשאמיין") שמפסיקים בשבתות אלו את קריאת סדריהם. הפיסקה מסתיימת במנהגות הקריאה של בני בבל ובני א"י בשבת שנייה של חנוכה. מיד אחר כך מובא "יוצר ליטון" לפר' הח' הוה² ולפי ההקשר³ נראה שהוא מכוון לשבת החודש שחל בה גם ראש חודש ניסן. תחילת

- 1 המונח מופיע לעתים מזומנות בראש פיוטים מן הגניזה (מחוץ לכה"י שלנו למשל גם בכ"י ט"ש ר-) ולא צויין עד כה במחקרים. נראה לי שמקורו במלה היונית λῆτ v שפירושה "פשוט": היא מופיעה כתואר לסגנון שאין בו רוממות ושגב אצל אריסטו בריטוריקה שלו עמ' 1416 טור 25. והשווה בערך הנ"ל במילונם של הפיוטים שקראום בלא סלסול או מנגינה מסובכת. ויתכן שהמונח "בסיט", "בסיטה" המופיע לעתים קרובות למדי בכתורות פיוטים בגניזה (השווה שירמן בשירים חדשים מן הגניזה עמ' 68, בהערה לכ"י אדלר 621, ודוידסון בגנזי שכטר כרך ג' עמ' 116 ואלבוגן ב- *Soncino Blätter* כרך ב' עמ' 95; בשני המקורות האחרונים מובאים למונח הסברים שאינם מתקבלים על הדעת. המונח שכיח גם בשירת תימן, השווה י' רצהבי, ילקוט שירי תימן, עמ' 31) אינו אלא תרגום של "ליטון". כידוע גם פירושה של מלה ערבית זו: פשוט.
- 2 קצת קשה שהיוצר מובא אחרי ההלכות הנוגעות לקריאת התורה, שהרי הוא נאמר קודם לכן. ברם אפשר שכך היתה שיטתו של המחבר, שהיה פותח כל פיסקה בדיני קריאת התורה ומביא רק אחר כך פיוטים.
- 3 כך נראה מתוך שהפיסקה שלפני היוצר מדברת בשבתות (שקלים, החודש וחנוכה) שחל בהן גם

היוצר "אסירי התקוה שובו לבצרון",⁴ ואין בו חתימה. לאחר מכן מובאת הפסקה הנוגעת לענייננו זה לשונה:

ואן שא אן יקול בעד בורא פרי הגפן ב[רוך אתה יי'] אשר קידש אלמקדמה
ואליסון בעדה ואלאקואל עלי אלתרתיב ואביב לישע אכר פיקול. (= ואם
רצה לומר אחרי בורא פרי הגפן ברוך וכו' אשר קידש, ואחר כך אליסון, ואת
[שאר] המאמרים לפי הסדר, ואביב לישע לבסוף, הרי יאמר).

מיד לאחר מכן מובא פיוט להבדלה שתחילתו "במוצאי יום קדש [והכנ]סת ראש חדש"⁵
והוא כתוב בתבנית "ספרדית", בחריזה כמו-אזורית. פיוט זה חתום "יעקב חזק".
שלא כטכסט הנדפס בתרביץ הנ"ל מכון כתב היד שלנו לשבת, ואין לדעת ממנו אם
המנהג הנרמז בו נהוג היה גם בימות חול. אף זאת: הדברים מתיחסים, שוב שלא כמה
שמצאנו בכתב היד הקודם, לשחרית של שבת ולקידוש של יחיד שיושב בביתו, דברים
שעליהם לא שמענו מאומה עד כה. כמובן, אף על פי שאין הדבר כתוב מפורש בטכסט
שלפנינו,⁶ אפשר להניח מקל וחומר שכך היה נהוג, במקום המעתיק ובזמנו, גם בקידוש
(של יחיד) בליל שבת ור"ח ניסן. מנהג הקידוש מצוין כאן כרשות ולא כחובה, ואפשר
שדבר זה מתייחס לקידוש של שחרית בלבד, ואילו קידוש הערבית, ואולי הקידוש
שבבית הכנסת, צוינו כחובה. מן הדרך החסכונית שבו מתואר סדר הקידוש במקור
שלפנינו נראה קרוב להסיק שהוא נרשם בפירוט, יחד עם דברי הפיוט שבו, קודם לכן,
מן הסתם בתיאור תפילת המעריב.

ראש חודש. גם העובדה שמיד אחרי הפיוט וההוראות שלאחר מכן מובא פיוט של הבדלה למוצאי
שבת שהיא ערב ראש חודש נראית הוכחה לכך. אמנם אפשר שהפיוט נכתב לשבת החודש בלבד,
והובא לכאן לשמש בשבת וראש חודש ניסן.

4 הפיוט מיוסד על קריאת היום (לפי מנהג ארץ ישראל!) ב"החודש הזה לכם" (שמות יב, א) והוא
מובא בקטע לקוי ביותר גם בכ"י ט"ש . מתוך הפיוט הושמטו מחרוזות הביניים שבהן
באה בלא ספק חתימת שם הפייטן. בטכסט מובאת רק סטרופת הביניים הראשונה (היא פותחת
באות י') והאחרונה שסימנה "חזק". אין אחרי הפיוט לא אופן ולא שום חלק אחר ממערכת יוצר,
ברם ראוי שנציין את הטור האחרון של היוצר שמעביר בבירור לקדושת היוצר: "ליי חג... מקדשים
/ זרע צאן קדשים / ק' ק' ק' לשמך מקדישים". השווה בעניין זה במאמרי "לתפוצתן של קדושות
העמידה והיוצר" וכו' שנדפס בתרביץ לח עמ' 255 ואילך.

5 בכה"י מובאת כאן אות ב' שחלקה התחתון מוארך הרבה, שהיא, כמפורסם, סימן ללשון ברכה
ממש בכתבי היד הליטורגיים של הגניזה. אילו רצה המעתיק לרמוז ללשון אחר, לא היה משתמש
בשום פנים ואופן בסימן זה.

6 דוידסון 777. והשווה שירמן בקרית ספר יב, עמ' 515.

7 כתב היד פותח, כזכור, באמצע פסקה. מנהגות מעריב שלשבתות שהוזכרו בטכסט שלפנינו צוינו
מן הסתם בדפים שבאו בכתב היד קודם לכן ודפים אלה אינם בידנו לפי שעה.

כתב היד שלפנינו מביא את פיסקאות הקידוש בסדר שונה מן המקור שנדפס לראשונה. ברכת "בורא פרי הגפן" שמקומה במקור הראשון בסוף הסדר, באה כאן במקום הראשון והכוונה בה בלי ספק לברכת הגפן של קידוש השבת. הפיוט "אשר קידש עם קודש"⁸ הבא גם במקור הראשון אחרי ברכת הגפן, מובא גם כאן בסמוך לברכה, אבל בפתיחה של ברכה עצמאית ("ברוך אתה יי" וכו') בשעה שבמקור הראשון לא מצאנו לפניו לשון ברכה ממש אלא לשון "ברוך" בלבד. הפיוט "אליסון" המובא במקור הראשון כפיסקה שנייה בקידוש (אחרי הפיוט השקול "מרום על תהילות עם קדושים" שאין לו זכר במקור שלפנינו) נרמז להיאמר אחר כך, ונמצא שאף קטע זה, המשונה כל כך בניסוחו ובסגנונו, מצוי היה בשימושו של בעל המקור השני. [שאר] המאמרים לפי הסדר הנזכרים את"כ בטכסט שלפנינו הם מן הסתם קטעי הפיוט הארמיים, הפיסקאות מתרגום אונקלוס, הליטאניה הארמית ואולי אף השיר "ישורון ביראת אל", ששיירים מהם נותרו בכתבי היד של המקור הראשון.

הפיוט "אביב לישע" המסומן כנקודה אחרונה בתכנית הקידוש של המקור שלפנינו איננו אלא פיוט קידוש-הירחים של פינחס הכהן לחודש ניסן⁹ ואין לו זכר במקור הראשון; ברם יש לזכור שאין בידינו סוף הפיסקא במקור הראשון והוא מסתיים בטור האחרון של הפיוט "אשר קידש עם קודש"; ייתכן אפוא שאף המקור הראשון הביא אחר כך את פיוטו של ר' פינחס, אף כי אין הדבר נראה קרוב. מתוך שאין כתב היד שלפנינו מציין את לשון הברכה שבסוף הקידוש אין ללמוד ממנו דבר בנוגע למטבע חתימתה, ואין ספק שהמעתיק סמך גם בזה על מה שכתב קודם לכן, בקידוש שלמעריב. אפשר אפוא שגרס סתם "ראשי חדשים" כשם שאפשר שגרס "ראש ראשי חדשים" או כל כיוצא בזה.

*

בהערה שנדפסה בתרביץ לח עמ' 92 בקשר למאמרי "ראש ראשי חדשים" הנ"ל, ציין נ' וידר בצדק שהפיסקה במסכת סופרים מהד' היגר יט, ג, שמצאנו בה כתוב "בראש חודש ניסן צריך להזכיר ביום ר"ח הזה" אין צריך לתקנה ולקרוא בה כהצעת המהדיר "ביום ראש ראשי חדשים הזה", אלא היא מתפרשת יפה מכוח פיענוח מתאים של ראשי

8 השווה במאמרי בתרביץ לו הנ"ל עמ' 274 (לעיל, עמ' 880). אין לדעת אם נאמר הפיוט לפי מנהג זמנו ומקומו של בעל כתב היד שלנו בשלמותו, או בחלקו בלבד. לעתים קרובות מצאנו סטרופה אחת או שתיים מתוך הפיוט הזה מובאות כהקדמה לפיוטי קידוש ירחים, השווה במאמרי הנ"ל עמ' 277 ואילך (לעיל, עמ' 883 ואילך).

9 השווה לעיל, הערה 5.

10 נדפס על ידי א' מרמרשטיין בהצפה לחכמת ישראל כרך ה עמ' 235, ואחר כך על ידי ש"ח קוק בגנזי קדם א עמ' 89 (= מחקרים ועיונים ב, עמ' 213).

התיבות "ר"ח" שבה "ראש חדשים". אף הוא צודק, כמובן, בקביעת העובדה שהמטבע "ראש ראשי חדשים" שמצאנו בשני כ"י מן הגניזה בהקשרים פיוטיים וליטורגיים אינה בת הוכחה לגבי מסכת סופרים ונוסחה המדויק. אבל נראה בכל זאת שהכינוי "ראש ראשי חדשים" לראש חודש ניסן נפוץ היה למדי במזרח, ונוסיף כאן על שני המקורות מן הגניזה שכבר הוזכרו במאמרי הראשון שני מקורות חדשים: באותו כ"י ט"ש שמכיל את עיקר עניין הקידוש של ר"ח ניסן, מובא פיוט-מעריב לשבת החודש שתחילתו "ויאמר יי אל משה ואל אהרן"; בזולת שבמעריב זה (תחילתו "דברו אל כל עדת ישראל לנוססן") מספר הפייטן בשבח ראש חודש ניסן בזה הלשון:

בְּאַחַד בְּשָׁבוּעַ יוֹם הָיָה רִאשׁוֹן לְמַעֲשֵׂה בְּרֵאשִׁית
וּלְקָרְבָן נְשִׂאִים וּלְפִתּוֹנָה וּלְעִבּוּדָה לְיֹצֵאת חוֹפְשִׁית

רִאשׁוֹן לִירִידַת הָאֵשׁ וּלְאַכִּילַת קֶדְשִׁים
רִאשׁוֹן לְאַסּוּר בְּמוֹת וּלְשִׁרּוֹת שְׂכִינָה בְּמַעֲשֵׂה אַנְשִׁים

רִאשׁוֹן לְבִרְכַּת יִשְׂרָאֵל
רִאשׁ רִאשֵׁי שָׁנִים וְרִאשׁ רִאשֵׁי חֳדָשִׁים כְּצוֹ גִּזְאֵל.

ובפיוט אחר, אף הוא כנראה לפרשת החודש, שתחילתו "ביום אשר אופדו עטרות עשר", והוא מובא בכ"י קימברידג' אוסף האוניברסיטה :

בְּיוֹם אֲשֶׁר הִרְאָה לָמוֹ מַעֲשִׂים חֲדָשִׁים
רִאשׁוֹן וַיִּתְּקוּ רִאשׁ לְרִאשֵׁי חֲדָשִׁים.

חדשות לעניין "ראש ראשי חדשים"

נימוסיהם המיוחדים של בני ארץ ישראל הקדומים בהבלטת חשיבותם של ראשי חדשים ידועים לנו ממקורות קדומים, ובעיקר מממצאים ליטורגיים ופייסניים שעלו מגניזת קהיר.¹ פרטים מעניינים ויוצאי דופן למדי בנקודה זאת נתלכנו בעת האחרונה, ומקצת מן התמיהות שנתלוו על הפרסומים הראשונים בסוגיה זו נתפוגגו בינתיים במידה מסוימת.² אולם גראה שעדיין צפויות לנו הפתעות גם בפרשה הזאת, כמו בהרבה עניינים נוספים במנהגות בני ארץ ישראל הקדומים. הידיעות העולות מקטעי הגניזה והנוגעות לקהילות א"י ולנימוסיהן טרם עובדו כל צרכן, וחלק מהן חבוי בהערות-אגב סתומות במקומות בלתי צפויים. חשיפתן של אלו ולימוד המשתמע מהן מצריכים מאמץ רב ועיון גדול.

בדברים דלהלן אני שב לדון בנושא שהוא בחינת תמיהה בתוך תמיהה: במנהגי התפילה המיוחדים שהונהגו בקצת קהילות ארץ ישראל בראש חדש ניסן. בנושא הזה דנתי לפני שנים פעמיים,³ ואת התוספת שנסתייע לי להוסיף בזה אני מקדיש בכאב ובגעגועים לזכרו הברוך של יוסף היינימן ע"ה, ידיד יקר, שהערותיו ותגובותיו בנושאים מסוג זה סייעו לי לעתים קרובות בעבר להעריך נכונה משקלם וחשיבותם של ממצאים. הסתלקותו טרם עת השאירה, הן בקהיליית חוקרי תרבותנו הקדומה והן בלב ידידים ועמיתים רבים, חלל שלא במהרה יתמלא.

[א]

על מנהגות תפילה מיוחדים לראש חדש ניסן בימי הביניים הגיעו אלינו ידיעות משתי תעודות מן הגניזה, אחת מהן רחבה מאוד ומפורטת, והשנייה מתומצחת

1 ידיעות ממקורות קדומים המדברות בחשיבותם של ראשי חדשים בעיני בני ארץ ישראל ליקט מ' מרגליות, במאמרו מועדים וצומות בארץ ישראל ובכבל בתקופת הגאונים, ארשת (תש"ד), עמ' רי ואילך. חומר רב מן הגניזה הנוגע לעניין אסף והדפיס א' מרמרשטיין בנספח למאמרו קידוש ירחים דרבי פינחס, בהצגה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 47 ואילך.

2 עיין על כך במאמרי בירורים בבעיית יעדם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 337 ואילך, ובספרות המובאת שם.

3 עיין במאמרי ראש ראשי חדשים, תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 265 ואילך, וחקרי פיוט ושירה, שם, לט (תשל"ל), עמ' 29 ואילך.

וחסכונית. בראשונה (כ"י ט"ש H12/11 וס"ש 13H12/11; כה"י השני ניטל חלקו העליון ואין לדעת בבטחון אם הוא המשך ישר של הקודם או שמא חסר דף אחד בין שתי החטיבות) בא תיאור מלא של תפילת ערבית לראש חודש ניסן, ולאחריו סדרה ארוכה של אמירות ופיוטים המצטרפים לקידוש של ראש חודש ניסן. הקידוש נועד להיאמר, לפי ההנחיות שבתעודה, מכל מקום, בין אם חל ראש חודש ניסן בחול, ואם כן אין בו אלא קידוש של ר"ח ניסן בלבד, ובין אם חל ר"ח ניסן בשבת או במוצאי שבת, ואם כן קידושו אמור להצטרף לקידוש של שבת או להבדלה. טכס הקידוש מתואר בתעודה בפירוט בלתי רגיל. מערכת התפילות שלאחר הערבית, זו המעמידה את הקידוש, אינה שלמה בכתב היד, אבל גם כמה שיש שם משמשים קטעים קדומים מאוד ומאוחרים מאוד בערבויה משונה: פתיחת הפסקה בפיוט מטיפוס ספרדי קלאסי, שקול במשקל היתדות והתנועות ומחורז בחרוז אחיד; תחילתו מרומם על תהילות עם קדושים וחתמתו 'משה חזק'. המשכה בפיוט ארמי בלתי מחורז, מסוג ההרחבות התרגומיות העתיקות מאוד שנחקרו בידי יוסף היינמן בשעתו; תחילתו 'אליסון מה משוכח הדין ירחא'. המשך המשכה בקטעים מתרגום אונקלוס לשמות יב: ג, יב: א—ב; ו' ביניהם באים שרידים מתוך ליטאניה ארמית, כנראה

- 4 אמנם גם במתואר בתעודה אין מעמדו של 'הקידוש' לר"ח ניסן שווה למעמד קידוש השבת, כי גם אם חל ר"ח ניסן בשבת אין ברכות שני הקידושים מצטרפות לברכה אחת (דוגמת 'מקדש השבת וישראל והומנים' או כיר"ב ביום טוב שחל להיות בשבת), אלא שני הקידושים נאמרים לחוד, בזה אחר זה. על המנהג לקדש על היין בלילי ראשי חודשים עיין במאמרי הנ"ל בתרביץ מב, עמ' 343 ואילך.
- 5 פיוט זה מועתק גם בכ"י ט"ש Misc. 25/37 ולסניו שם מחרך לשבת החודש, מחוק ביותר. בראש הפיוט שלנו כתוב 'גירה' (= אחר). לפי הנראה נכתב הפיוט מעיקרו כרשות לנשמת לשבת החודש, כמוכח גם ממיקומו בכתב היד הזה וגם מסופו ('ואת שמך תהלל כל גפשים'). 'משה' החתום בפיוט אין לדעת מי הוא. כפי שצינתי במאמרי הנ"ל בתרביץ לו, כתב היד המביא את הסדר לראש חודש ניסן אינו קדום מאוד, כי כבר מצויין בו פיוט של יהודה הלוי ('גדלו אהיה', דוידסון ג. 102) כלחן של אחד הפיוטים, ואם כן אי אפשר שכתב היד הועתק לפני סוף המאה הי"ב. מעתיק כתב היד היה סופר אומן וכתבתו מהודרת. כמה טכסטים בגניזה נראים מועתקים כיד, אבל לא הצלחתי לזהותו. בכ"י ט"ש H2/106 באים שני דפים מסידור נוסף שהעתיק, ובהם קטעי תפילה ופיוטים לר"ח ושבת-זר"ח וקטע גדול מהגדה של פסח. הדפים הללו אינם חלק מן הטומוס המביא את הקטעים הגידונים בפנים, כמוכח מן העובדה שההסברים באים בו בעברית, בעד ההוראות בקטעים הנוגעים לעניינינו נתונות בערבית.
- 6 עיין מאמרו שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים, הספרות ד, עמ' 362, ובפרט שם עמ' 365 ואילך.
- 7 העובדה שהסדר מביא קטעים מתרגום אונקלוס דוקא ולא מן התרגומים הארץ-ישראליים אינה צריכה להתמיה הרבה. בתקופה המאוחרת המיוצגת בכתב היד היה תרגום אונקלוס בודאי תרגום קאנוני, ובודאי היה בשימוש גם בקהילת בני ארץ ישראל שבמצרים. יסודות המנהג המיוצג בתעודה הם ארץ-ישראליים מובהקים, אבל הרבה השפעות בבלייות כבר נמצאות בסוגות באחרים מאגפיו.

אף היא קדומה ביותר. בסוף בא פיוט גוסף מטיפוס ספרדי, חתום 'לוי'. החטיבה הראשונה של כתב היד נקטעת כאן. השנייה תחילתה בשריד מברכת 'מקדש ה[שבת]' של הקידוש לשבת, והמשכה בציון ברכות ההבדלה; אחר כך בא קידוש של ראש חודש ניסן גוסף: תחילתו בפיוט 'ברוך אשר קידש עם קדוש', שהוא מן הפיוטים הידועים לקידושי ראשי חודשים סתם. כתב היד נקטע בשורה האחרונה של הפיוט.

התעודה השנייה המדברת במנהג הזה שמורה באוכספורד וסימנה Ms. heb. e.93/3¹⁰. בכתב יד זה באה, אחרי דיון בענייני הקריאה בשבתות מצוינות וגוסף של יוצר לפרשת החדש, הערה הנוגעת לקידוש של ראש חודש ניסן, בזה הלשון: 'ואן שא אן יקול בעד בורא פרי הגפן ברוך אשר קידש אל מקדמה ואליסון בעדה ואלאקואל עלי אלרתתיב, ואביב לישע אכר פיקול'; כלומר ואם רצה לומר אחרי בורא פרי הגפן 'אשר קידש' לראשונה, ואחר כך 'אליסון', והאמירות (= הפיוטים) לפי הסדר, ו'אביב לישע' לבסוף, יאמר. הפיסקה שתומה באשר למיקומו של הקידוש בתפילות היום וגם אין ללמוד ממנה אם היא מדברת בקידוש של יחיד או של ציבור, אבל ברור שהכוונה בה למנהג המתואר בתעודה הראשונה. ואולם בעוד שבקידוש המתואר בתעודה הראשונה עומדים הקטעים 'אליסון' ומה שמכונה בשנייה '[שאר] האמירות לפי הסדר' לפני הקידוש גוסף, דהיינו לפני ברכת היין ו'ברוך אשר קידש', עומדים הקטעים הללו לפי הסדר שבתעודה השנייה בתוך הקידוש. לפי התעודה השנייה צורף אל הקידוש גם פיוט שתחילתו 'אביב לישע', והוא קידוש הירחים לניסן מסדרת קידושי של ר' פינחס¹¹. הוספת הקטע בסוף הקידוש בתעודה השנייה סיפקה הוכחה ברורה (בעצם הוכחה נוספת) לקשר שבין המנהג לומר קידוש מיוחד לכבוד ראש חודש ניסן ובין המנהג הארץ ישראלי הקדום לומר 'קידושי ירחים' בכל ראש חודש. התעודה הראשונה נסתיימה כזכור באמצע הטור האחרון של 'ברוך אשר קידש' ואי אפשר היה לשער על פיה אם בא שם בהמשך גם 'אביב לישע' או לא. משתי התעודות חסרה הברכה שסיימה את הקידוש. בנקודה הזאת היו חילופי מנהגות בקהילות המזרח גם בעמידת מוספי ראשי חודשים: בקצת מקומות חתמו גם בראש חודש ניסן, כבשאר ראשי חודשים, 'מקדש ישראל

8 פיוט זה לא הצלחתי להעלותו עד עכשיו ממקום אחר. מצד רמתו הוא נמוך יותר מ'מרום על תהלות עם קדושים' המובא בפתחת הסדר.

9 עיין דיון בפיוט הזה, שהוא מן הפשוטים שב'קידושי' ראשי חדשים (אולי גם מן הקדומים שבהם), במאמרי הג'ל בתרביץ מב, עמ' 341 ואילך.

10 כתב יד זה נידון במאמרי הג'ל בתרביץ לט, עמ' 29 ואילך.

11 נדפס לראשונה, בצורה משובשת מאוד, בידי א' מרמרשטיין, במאמרו קידושי ירחים דרבי פינחס, הצופה לחכמת ישראל, ה (בדפוס תרפ"א), עמ' 235 (דפוס צילום עם מבוא ותיקונים הופיע בידי א"מ הברמן, ירושלים תשל"ג — הפיוט שם בעמ' 31). הפיוט נדפס שנית בידי ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב (ירושלים תשכ"ג), עמ' 213.

וראשי חודשים, אבל במקומות אחדים שינו בראש חודש ניסן ממטבע החיתום הרגיל ואמרו מקדש ישראל וראשי חודשים.¹²

[ב]

המשך התעודה הראשונה, שכבר נתגלו ממנה, כאמור, שני דפים, נתגלגל לידי באוסף מוצרי 394 ו.ו.י. כתב יד זה הוא של דף אחד, מקומט מאוד ולקוי; פיענוח תוכנו קשה ומפוקפק. מצד הכתב אין ספק כלל שמדובר ביד שכתבה את התעודה הראשונה, אבל מצד הטכסט עצמו יש כאן פליאה, כי הדף החדש אינו מתחיל במלה שלאחר התיבה המסיימת את כ"י ט"ש 13H3/11, אלא נכפלות בראשו שתי תיבות ('כי כאשר') הבאות גם שם. נראה לי שאין כאן אלא שיבוש של הסח הדעת מצד המעתיק, כי אי אפשר כלל לתאר תואם כזה בדרך מקרה, בשני טומוסים כתובים בידי אותו סופר. גם מצד לשון הדברים וההנהגות הרמוזות בדף אין ספק שמדובר בחלק מאותו חיבור עצמו, וקצת דברים כאן אינם מתפרשים אלא על פי המובא בתעודה הראשונה בקטעים אחרים ממנה, כפי שייראה להלן. מן הממצא החדש משתמע שסדר הקידוש במנהג בעל התעודה היה מקיף ומפואר עוד יותר משחשבנו. ונביא תחילה את תוכן הדף החדש במלואו:

... .. כי כאשר השמים החדשים¹³

תם יקול עלי אלטריק¹⁴

אביב לישע ודרור בו חוסן

בהנשה עם בו במשכן

גילו לשעבר ולבא אל טססן

דבור לשם ימים יסן

יסן

12 מלבד בברכה הרביעית בעמידות מוספי ראשי החודשים באה ברכה זו גם בסוף קידושי הירחים, הן של ר' פינחס והן של פייטנים אחרים, כמוכח מן המקורות שבידינו. על המטבע 'ראש ראשי חודשים' עיין עוד להלן.

13 צילום ממנו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים. הטכסט ניתן להלן על פי צילום זה.

14 זה הטור האחרון של הפיוט 'ברוך אשר קדש עם קודש' המועתק כולו בכ"י ט"ש 13H 3/11. המלים 'כי כאשר' הן האחרונות בדף הקודם, כנזכר.

15 אחר כך יאמר לסי הסדר.

* ביאור לפיוט. מקורות ושינויי נוסח עיין בסוף המאמר. 1 אביב: חודש האביב. ושיעור הטור: חודש האביב חוץ ('חוסן') שתהא ישועתם של ישראל בו. 2 / במנוסן: על ידי הקב"ה. 3 גילו: שמחת הגאולה שבאה בו. לשעבר: הוא עניין שלשעבר. ולבא וכו': ויהי רצון שיתן אותו הקב"ה לנו גם להתנוסס גם לעתיד. 4 / דבור וכו': לסיכר נקרא החדש, על שום הניסים שאירעו בו, ניסן. 6 / וקידוש

הוא ראש ר'אשי חדשים מעולה	5
וקידוש בשלושים ממולא	
זמיר ותור וסמדר מטלה	דסן
חשקים ימשכו בעתורו טלה	
טעמי ראשי ארבעה פרקים לכון	
יהי ראש ארבע תקופות להתכון	10
(כי ראש) ארבע ראשי שנים יתכון	דסן
למלכים ולרגלים (ראש כ) בכור ראבן	
מקדש החדש בעיבורו כקדם	
גרמו לציר בצוען מקדם	
ספרו שביעי יציר אחור וקדם	15 דסן
עצי ספרו ראשון כאבן אדם	
פסח ודרור בא בו	
צום מרים בעשרה:בו	
קבוע עשית נסים בו	דסן
רגלי מבשר בו יבוא	20

וכו' : וקידושו מכון להעמיד חודש מלא, כי ניסן לעולם של שלושים יום הוא. /
7 ניסן : הוסף : הוא זמן. מופלה : רווי טל. / 8 חשוקים : ישראל. ימשכו : כמו :
משכו. טלה : קרבן פסח. השווה שמ' יב: ג. / 9 טעמי : כמו : ענייני. ראשי וכו' :
כינאי לחודש ניסן, שהוא ראשון מבין ארבעת המרקים שבהם העולם נידון (ראש
השנה א: ב). / 10 יחי : כמו : הוא. ראש : ראשון. להתכון : לשים את הדעת
עליו, לכוון בו כוונה ראויה. / 11 כי ראש וכו' : לפי שניסן הושם וכוון להיות
ראשון גם לארבעת ראשי השנים הנזכרים במשנת ראש השנה א: א. / 12 ככור
ראבן : כמעמד הבכורה של ראובן. / 13 בעיבורו : ביום שלאחר ראיית מולדו.
בקים : כמו בשעתו, במצרים. / 14 לציר : למשה. / 15 ספרו : מנה אותו, את
חודש ניסן. שביעי : כחודש שביעי. יציר אחור וקדם : אדם הראשון (על פי תה'
קלט: ה), והוא מפני שהעולם נברא בתשרי (ר"ה י ע"ב), ואם כן ניסן הוא החודש
השביעי לחיי אדם. / 16 עניי : משה (במ' יב: ג). ספרו ראשון : לפי שמ' יב: ב.
כאבן אדם : כמו שהאדם הוא ראשון באבני החושן, ואדם הוא אבנו של ראובן. /
18 צום מרים : כידוע נזכרים בקידושי הירחים של ר' פינחס הצומות (והחגים)
החלים בחודש שהקידוש מכון אליו. צום מרים נקבע בי' בניסן, ביום פטירתה
של אחות משה. בירור בעניין הצומות הבאים בקידושים בא בפרסומו הנ"ל של
א' מרמרשטיין. / 19 קבוע וכו' : לפי שבניסן עתידים ישראל להיגאל (שמ"ר טו:

שְׂדֵי אֶתָּה אֶחָרֹן וְרֹאשֶׁן
שְׁמִבְרָאשִׁית אֶחָרֹן וּבְאַחֲרִית רֹאשֶׁן
<דָסָן> תָּתֶה לִבִּי אֵב רֹאשֶׁן
תַּעֲתֶךָ לְצִיר בְּאַצְבָּע כִּי [זֶה הוּא רֹאשֶׁן]

ככ <תוב> ויאמר יי אל משה ואל אהרן בארץ מצרים [לאמר] החדש הזה
 <לכם> ראש (שמ' יב: א-ב) וג' ונא <מר> דברו אל <כל> עדת בני ישראל
 [לאמור כע] שור לחדש הזה ויקחו להם איש שה לבית כול' (שם: ג) [...] ...
 [...] ... סוד יי ליראיו (תה' כה: יד)

[מכאן חסרות, בתחתית הדף, כשלוש שורות]

ע"ב

[ב] [...] ירבה ועד ביש[ראל] יר <בה> זכות [יר] בו חסידים ירבו סהורים
 יר <בו> כשר <ים> סדר ¹⁶

[ג] כהיום הזה בירושלים ששים ושמיים בבנין בית המקדש אליהו הנביא
 יבוא [...] [...] יבנה בית המקדש ונקדש ראש החדש ונאמר

[ד] מקדש החדש [מקדש] בזמנו בעיבורו מקדש בחשבונו מקדש [...] ...
 [...] [...] ¹⁸ מ <קדש> בעליונים בתחתונים בבית ועד [חכמים]
 מק <דש> [...] ¹⁹ מק <דש> בציון בירושלים בארץ בכל הארצות
 מקדש החדש וכולכם ברוכים. ויתקע בעדהא ²⁰ [...] [...] ת ר ת תקיעה
 [...] [...] ²¹ ויקל (= ויאמר) חדש טוב ושנה טובה וסימן טוב
 וסי' [...] ²² עליכם ועל כל ישראל.

[ה] סאן כאן סבת פלא יתקע כל יקול במה מדליקין ²³ וקדיש דרבנן [...]ב

יב ועוד). / 12 שמבראשית אחרון : שמבראשית נועד להיות אחרון גם אחרי ככלות
 הכל. ובאחרית וכו' : ולהיות ראשון באחרית הימים. / 23 לבני אב ראשון : לישראל,
 זרע אברהם. / 24 תנוחתך : בהראותך. לציר : למשה. באצבע וכו' : על פי מנחות
 כט ע"א : חידוש ראש חדש היה קשה לו למשה עד שהראה לו הקב"ה באצבע
 שנאמר החדש הזה.

16 מלת 'סדר' מחוקה בכתב היד בהעברת קולמוס.

17 יש להשלים כנראה 'אלינו בימינו' או 'במהרה בימינו'. שרידי אותיות ממלת
 'בימינו' ניכרים בכתב היד.

18 לפי המקורות המובאים להלן יש להשלים כאן 'מקדש כתורה, מקדש כהלכה'.

19 כנראה יש להשלים 'כרצון חכמים'. ²⁰ אחרי כן.

21 יש להשלים 'תרעה תקיעה'. אחר כך בא הציור המקובל של קלות התקיעה : שני
 קוים וכמין שלשלת באמצע.

22 אולי : וסי[מן] ברכה ?

23 ואם היא שבת לא יתקע, אלא יאמר במה מדליקין וכו'.

לרבנן דכרן טב. 24 ואן כאן ליל אלאחד יקול תורת יי תמימה כול' 25
וקדיש תתקבל צלותהון יהא שלמא כול' עושה שלום כול'

[1] צבאח כאן, 26 אלברכות אלי אמר יי אחכה לאלי כול', אלשיר בלואומה אלי
הדו לאל השמים כי לעולם חסדו ברוך [..]. לעולם כול' ברוך שאמר
כול' טוב להדות ליי ולומר לשמך כול' אורך ימים אשביעהו כול' יהי
כבוד יי לעולם כול' אלי (= עד) כל הנשמה תהלל יה הללויה ברוך [יי]
לעולם כול' ויברך דד את יי כול' הדו [— — — — —]

ועדיין אין כאן סוף ההנחיות לסדר תפילות ראש חדש ניסן!

מסתבר אפוא שגם לפי מנהג בעל התעודה הראשונה היה קידושו של ר'
פינחס שייך לסדר הקידוש של ראש חודש ניסן, והוא נתפש גם בו כקטע האחרון
(והנכבד ביותר) שלו, ממש כמו במנהגו של בעל התעודה השנייה. קידושו של
ר' פינחס מצוי כידנו בלא פחות מחשעה כתבי יד נוספים בניסוחים שונים,
אבל בכולם הוא מופיע בהעלם אחד עם קידושי שאר הירחים. מכאן שברוב
המקומות לא ניתן לראש חודש ניסן שום ציון מיוחד מעבר למה שצויינו שאר
ראשי החדשים. הפסוקים הבאים בסוף קידושו של ר' פינחס בתעודה שלנו הם
הפסוקים הבאים על פי רוב גם בשאר המקבילות. סיומם (ז) בפסוק 'סוד יי
ליראיר' (תה' כה: יד) שגור אף הוא, אם כי על פי הרוב בא בסוף הפסוקים
המקרא 'עשה ירח למועדים' (תה' קד: יט) או 'כי כאשר השמים החדשים'
(יש' סו: כב). אבל כתב היד שלנו לקוי במקום הזה ואין לדעת מה היה המשך
שלשלת הפסוקים ומה היה נוסח הברכה שבאה בסופה.

פיסקה [ב] בכתב היד, שפתיחתה 'רבה ועד' (או ועוד) ביש[ראל], הוא
פתיח של דברי האיחולים שצורפו לקידושי הירחים שבכל חודש. הקטע התחיל
ב'הדו ליי כי טוב כי לעולם חסדו' שהיה כדאי מועתק בסוף עמוד א שנקרע.
הקטע מובא כבר במסכת סופרים כנוסח סיום לקידושי ירחים, 27 אלא ששם הוא
בא אחר המסומן אצלנו כפיסקה [ג]: 'כהיום הזה בירושלים'. נוסחו שם:
'ירבו שמחות [ועצנו העם ויאמרו אמון] ירבו בשורות טובות בישראל, ירבו
ימים טובים בישראל ירבו תלמידי תורה בישראל'. בנוסח שלפנינו סודרו הברכות
באלפבית עד אות כ"ף (בהשמטת היו"ד). בחלק אחר של התעודה, בכ"י ט"ש
H12/11, נרמזת הפורמולה גם בטכס סיום התורה ביום טוב שני של שמיני
עצרת: 'הדו ליי כי טוב תרבה אהבה כמה אתבתנא' (כמו שהבאנו). בסוף

24 איני יודע לפרש פיסקה זו. נראה לי שאין כאן אלא לשונות ברכה לסיומה של
הפיסקה. ונהוג כך בכתב היד הזה בסופי פיסקאות. אבל הלשון הזה אינו עוד
במה שלפנינו.

25 ואם הוא ליל ראשון (כלומר מוצאי שבת) יאמר תורת יי תמימה וכו'. לפי מנהג
המעתיק היו אומרים אפוא פיסקה מתה' יט (מפסוק ח ואילך) במוצאי שבתות.
ואין כאן עניין לראש חודש ניסן דוקא. ואיני זוכר שראיתי מנהג כזה בשום מקום.
עיי' י"מ אלבונן, התפילה בישראל וכו', ירושלים תשל"ב, עמ' 92.

26 אם הוא בוקר. מכאן הוראות לשחירת; הדברים נידונים להלן עמ' קכא ואילך.

קידושי ירחים של רבי פינחס באים לפסקה הזאת נוסחים מתחלפים, רובם קצרים יותר וקרובים אל נוסח מסכת סופרים, כגון בכ"י אוקספורד 2852/8 דף 27: 'ירבו שמחות בישראל / ירבו ששונות בישראל / ירבו ימים טובים בישראל'. וכן הוא גם בכ"י אדלר 1292 דף 4 ע"ב, אלא ששם מוסיף 'ירבו ישועות' אחרי 'ששונות'. וכן גם בכ"י ט"ש ס"ח 108.57. בכ"י אדלר 2943 דף 9 ע"ב: ירבו שמחות / ירבו ישועות / ירבו נסים / ירבו נפלאות. אבל בכתב יד אוקספורד 2854/9 דף 62 ע"ב באה בסוף קידושי ירחים של ר' פינחס הפורמולה שלנו: תרבה אהבה / תרבה ברכה / תרבה גילה / תרבה דיצה / תרבה הוד / תרבה ועד / תרבה זכות, ואין המשך לא"ב שם. מופלא הדבר שהנוסח האלפביתי שלנו נשתמר גם במנהג הקראים, שם הוא נרעד להיאמר לאחר טכסי חתונה (סדר תפילות הקראים, וינה 1854 חלק ד, עמ' ע): תרבינה שמחות בישראל / תרבינה נחמות בישראל / תרבינה ישועות בישראל / תרבינה בשורות טובות בישראל. ואחר כך: תרבה אהבה בישראל / ברכה / גילה / דיצה / הוד / ועד / זכות / ירבו חתנים בישראל / תרבינה כלות בישראל / כהיום הזה בירושלים וכו'. בנוסח ארוך של אלפבית שלם (ולעתים כפול ומשולש) באה הפורמולה בכ"י ט"ש ס"ח 135.45, אחרי הברכה המפוייטת לסוף הקריאה בשמחת תורה 'אשר בגלל אבות' (מטבע החתימה של הברכה מועתק במפורש בסוף הפיוט: ב'רוך <א>תה <י> נותן התורה), בלשון זה: הודו ליי כי טוב ויעידה ג' מראת (ויחזור עליו ג' פעמים) ירבו שמחות ביש'ראל <ירבו ששונות ביש'ראל <ירבו ימים טובים ביש'ראל <תרבה אהבה <תרבה <ברכה / גילה / גדולה / דעה / דיצה / הוד / ועד / זכות / חדוה / טהרה / יקר / כבוד / למידים / מולמדים / נועם / שמחה / ענוה / עדות / צהלה / קדושה / רנה / שקט / שאנן / שלוה / תעודה / תורה / כהיום הזה בירוש'לים> וכו'. ואין לדעת אם זה הנוסח המקורי שנתקצר בשאר נוסחים, או שמא להיפך, הנוסחים הקצרים עיקר וכאן באה השלמתם.

פיסקה [ג], שפתיחתה 'כהיום הזה בירושלים' באה במסכת סופרים, כאמור, לפני המסומן אצלנו כסימן [ב], אבל הפרקטיקה של קהילות ארץ ישראל היתה בקידושי הירחים הרגילים כסדר שלפנינו. וכן הוא אצל הקראים, כנ"ל. אבל בכ"י אדלר 2943 דף 9 ע"ב בא הסדר כמו במסכת סופרים. ברוב המקורות בא הנוסח בקיצורים או בראשי עניינים, והלשון השלם ביותר בא במסכת סופרים: 'כהיום הזה בירושלים, ששים ושמחים כולנו במקום, אליהו הנביא במהרה יבוא אצלנו, המלך המשיח יצמח בימינו, שימנה את הימים כשנים בבינין בית המקדש'. משפט המעבר הבא בנוסח שלנו 'ונקדש ראש החדש ונאמר' איננו בנוסחים הבאים בסוף קידושי הירחים, ונראה לי שיש בו נסיון לשטש

27 עיין מסכת סופרים מהד' היגער, פרק יט הלכה ז עמ' 331. ועיין שם שינויי נוסח. איחולים אלה היה נהוג לומר גם בשמחות אחרות כגון בחתונות ובטכסי סיום של קריאת התורה בשמחת תורה, גם במנהגים מאוחרים יותר. עיין במאמרי הנ"ל בתרביז מב, עמ' 339, הערה 10.

את העובדה שהמעמד, שהמסורת קבעתו להיערך בארץ ישראל ובפני בית דין, נערך בחוצה לארץ שלא בפני בית דין. לפי הנוסח שלנו אין הדברים נאמרים כביכול בהווה, אלא כך ייאמר לכשיבוא המשיח ויבנה בית המקדש. כי עיקר קידוש החדש בסורמולה הכלולה בפיסקה [ד].

פיסקה זו ידועה גם היא ממסכת סופרים, והיא מכילה את לשון ההכרזה על קידוש החדש בפני הסנהדרין לפי המשנה²⁸ היא באה גם בסופי כה"י של קידושי הירחים דר' פינחס. סדר הדברים שונה לפעמים, אבל השינויים אינם גדולים, כפי שמתברר מן הטבלה דלהלן:

ארכ' 2852/8					
מסכת סופרים	כה"י שלנו	ומ"י ש"ח 108.57	ארכ' 2854/9	אדר' 1292	
1. החדש	1. החדש	1. החדש	1. החדש	1. החדש	
2. בראש	—	—	—	—	
חדש					
3. בזמנו	3. בזמנו	3. בזמנו	3. בזמנו	3. בזמנו	
4. בעיבורו	4. בעיבורו	4. בעיבורו	4. בעיבורו	4. בעיבורו	
—	בחשובו	—	—	—	
5. כתורה	[.....]	5. כתורה	5. כתורה	5. כתורה	
6. כהלכה	[.....]	6. כהלכה	6. כהלכה	6. כהלכה	
7. בתחתונים	8. בעליונים	7. בתחתונים	14. בבית ועד חכמים	7. בתחתונים	
8. בעליונים	7. בתחתונים	8. בעליונים ²⁹	13. כרצון רבותינו	8. בעליונים	
9. בא"י	14. בבית ועד לחכמים	13. כרצון רבותינו	8. בעליונים	13. כרצון רבותינו	

28 ראש השנה ב: ז: ראש בית דין אומר מקדש. וכל העם עונים אחריו מקדש מקדש. וכן גם בתעודה שפרסמתי בתרכ"ז מב ה"ל, עמ' 347, ושם נוסח ההכרזה של קידוש החדש במלואו: ראש בית דין אומר מ[ק]דש והם עונים [אחריו] מקדש החדש הזה, מקדש מקדש מקדש וכו'. אבל מכל הלשונות הרבים הבאים אצלנו בהמשך אין שם אלא 'בזמנו' ו'בעיבורו'. שניים אלה נזכרים בהקשר זה גם בירושלמי, ראש השנה פ"ד ה"ד, נט ע"ג.

29 בכתב יד זה באה אחרי כל תיבה מתחלפת עוד פעם 'מקדש': 'מקדש החדש מקדש / מקדש בזמנו מקדש' וכו'.

30 שני הערכים 7 ו-8 באים בכתב יד אוכספורד 2852 בסדר הנדפס בפנים, אבל הסופר (או מישהו אחר) ציין על 'בתחתונים' ב"ת קטנה ועל 'בעליונים' אל"ף קטנה לומר שהסדר הנכון הפוך. בכ"י ט"ש 108.57, שסדרו מכוון לגמרי לסדר הבא בכ"י אוכספורד באים שני הסימנים לפי התיקון: בעליונים/בתחתונים. וכבר בא בסדר הזה גם בשינויי הנוסח של ההלכה במסכת סופרים. אבל נראה שהגירסה המקורית היתה כמו הפנים של מסכת סופרים, תחתונים תחילה.

ארכ' 2852/8 ומ"ש פ"ח 108.57				
מסכת סופרים	כריי שלנו	ארכ' 2854/9	אדלר 1292	
10. בציון	13. { }	14. בבית ועד חכמים	7. בתחתונים	14. בבית ועד
11. בירושלים	10. בציון	10. בציון	10. בציון	10. בציון
12. בכל מקומות ישראל	11. בירושלים	11. בירושלים	11. בירושלים	11. בירושלים
13. כפי רבותינו	9. בא"י	9. בא"י	9. בא"י	9. בא"י
14. בבית הוועד	12. בכל הארצות	12. בכל הארצות	12. בכל הארצות	12. בכל הארצות

ההבדלים, כאמור, אינם גדולים, אבל לא נטול עניין הוא השינוי ששינו כל הנוסחים שהגיעו עד כה לידינו את הצירוף 'כפי' [או: כפי] רבותינו' שבמסכת סופרים ל'כרצון רבותינו'. קרוב לומר שיש כאן התאמה של הפורמולה למצב שנתהווה בתקופה שבה שוב לא נעשה טכס הקידוש בארץ ישראל, בבית הוועד, מ פ י חכמים, אלא בבתי כנסיות שבכל מקום, בלא נוכחות חכמים, ורק בהסכמתם העקרונית. במקום הזה עומדת גם התוספת מ'ק' <דש> בחשבוננו' שבאה רק בנוסח שלנו, ואיננה לא במסכת סופרים ולא בשום כתב יד, אפילו מאוחר, המביא קידושי ירחים. הנוסחים 'ומנו' ו'עיבור' שייכים לזמנים שבהם נתקדשו החדשים, לכאורה לפחות, לפי הראייה, או בהודקקות מסוימת, ולו רק פורמאלית, לראייה. הנוסח 'בחשבוננו' יש בו הודאה, מתמיתה למדי בהקשר הזה, שאין הקידוש אלא לפי החשבון. זו עדות נוספת לריחוק המנהג המיוצג בכתב היד שלנו מן המסורת הקדומה של עניין קידושי הירחים. הצירוף יכולכם ברוכים' מסיים את טכסי קידושי הירחים בכל מקום, וכן הוא גם במסכת סופרים.

תקיעת השופר בסוף הטכס אינה נזכרת במסכת סופרים, אבל היא היתה נהוגה בקהילות ארץ ישראל בסוף קידושי ירחים, ומופלא למדי לראות שאפילו בתקופה מאוחרת, כזו המיוצגת בכתב היד שלנו, עדיין נהגו כן לפחות בראש חודש ניסן. בקצת קהילות נהגו לחקוע תקיעה שברים תרועה תקיעה; כך בא בכ"י אוכספורד 2852 שכבר הוזכר לעיל: 'זיתקע ת' ש' ר' ת, ויקול (ויאמר) חדש טוב וסימן טוב. אבל בכתב יד אדלר 1292 הנ"ל: 'זיתקע תקיעה תרועה ותקיעה, וסומ[ניה] ת' ר' ת וצורתהא [5]'. כך היה המנהג גם לפי כ"י 2854, אלא שאין הוא מתואר שם אלא בצירוף הממחיש את התקיעות. אבל במקומו וזמנו של בעל כ"י ס"ש ס"ח 108.57 לא תקעו כנראה אחרי קידושי ירחים. מכל הצדדים הללו צמוד טכס הקידוש של ר"ח ניסן שלנו לטכסי קידושי הירחים בכלל, ואין ספק שהוא הרחבה מופלגת שלהם. אבל לפי הנראה, במקום מעתיקה של התעודה

שלנו ובזמנו כבר לא נהגו לומר קידושי ירחים בשאר ראשי חדשים, מלבד בר"ח ניסן.³¹

מעניין גם סדר תפילת השחר של ר"ח ניסן בחלקו המתואר בכתב היד (פיסקה [1]). אמנם, לפי המצוי לפנינו — חלק מן הדברים סתום, ומול הוא שבכתב יד ט"ש H12/11 נשתמרו הוראות דומות לתפילת השחרית של פורים. ה'ברכות', כלומר ברכות השחר, נסתיימו במנהג מקום המעתיק ב'אמר יי' — בקטע המדבר בשחרית של פורים כתוב: 'אלברכות אלי (= עד) בשובי את שבותכם לעיניכם אמר יי'. אם כן הכוונה לפיסקה הידועה גם מסידורינו בסוף ברכות השחר. 'אחכה לאלי' (כך בדיוק, במקום הזה, גם בסדר פורים) הוא סתום. ונראה מן הצירוף שהכוונה לאיזה פיוט-פתיחה או רשות לתפילת השחר, ולא הצלחתי לזהות את המכוון. אחר כך בא, בשני המקומות, כקטע ראשון של פסוקי דזמרה 'אלשיר בלואזמה (= על חובותיו) אלי (= עד) הודו לאל השמים', כנראה ההלל הגדול (תה' קלו), אולי עם פסוקי פתיחה או כדומה. 'ברוך [...] לעולם כול' הבא אחר כך אינו בסדר לפורים ואפשר שהוא טעות סופר, שהרי הוא בא שוב בסוף הפיסקה, ונראה ששם מקומו. שם הוא בא גם בסדר לפורים, והכוונה כנראה ל'ברוך ה' לעולם אמן ואמן. מפסוקי דזמרה באים אחרי ברוך שאמר (כך גם בסדר לפורים) תהלים צב, בהשמטת הפסוק הראשון ('מוזמור שיר ליום השבת') וסוף תה' צא, אלא שאי אפשר לדעת איזה מזמורים כווננו להיאמר באמצע. ראשי הפרקים שלאחר מיכן אין בהם תמיהה, אבל אין ללמד מהם מה בדיוק הכילו. על המלה האחרונה שבקטע שלנו 'הודו', יש להוסיף על פי המובא בסדר לפורים: '[הודו] ליי קראו בשמו והדיעו בעמים עלילותיו והוא פתיחת פסוקי דזמרה במנהגים שבימינו. בפסקה המקבילה באים אחר כך עוד 'נשמת כל חי תברך את שמך יי אלהינו ורוח כל בשר כול', 'שתבח שמך כול', ויושע יי ביום ההוא כול' ורק אחר כך היוצר. יש מקום לסברא שכך היה המשך הקטע גם אצלנו, אלא שאין המשך זה בידינו לפי שעה. המנהג לומר את שירת הים אחרי 'שתבח' ידוע מנוסחי התפילה המזרחיים,³² אבל אמירת נשמת ביום של חול מופלאה היא. חבל שאין בידינו המשך כתב היד מכאן ואילך, ובעיקר שאיננו יודעים אם הובאו פיוטים ליוצר או לעמידת השחרית, ואם ניתן ציון חזרו לקידוש

31 דבר זה מוכח מן העובדה שבכ"י ט"ש H12/11 מובא סדר של שבת וראש חודש ואין שם בסוף תפילת מעריב אלא 'יתגדל וסאיר לואום אלסבת' כלומר קדיש ושאר חובות של שבת; אילו אמרו קידוש של ראשי חדשים היה הדבר צריך ציון. אבל בזולת הבא שם במעריב של שבת וראש חודש הרפרין הוא 'מקדש החדש'. וזולת זה, אגב, מיוסד על פסוקי פתיחה של פרקי ההלל (בהשמטת תה' קטו [לא לנו יי], אבל כולל תה' קטו [אהבתי כי ישמע יי] 1); מכאן שבמקום הפייטון (או המעבד; עיין להלן) כבר נהגו לומר הלל (חצי הלל 2) בראשי חדשים, והוא בניגוד למנהגם של בני ארץ ישראל שלא אמרו הלל בראשי חדשים כלל. אבל בהוראות הניתנות בהמשך, לשחרית של שבת וראש חודש (אם כי בתכלית הקיצור), אין זכר להלל. מנהג בעל כתב היד הזה צריך בדיקה קפדנית.

32 כך הוא, כמפורסם, גם בסידור רס"ג, עמ' לד. ועיין שם בהערת המהרררים.

החודש אחרי תפילת השחר. מכל מקום סדרה המפואר של תפילת הערבית ללילי ראש חודש ניסן עומד כעת לפנינו משלם, והוא בחינת תופעה משונה גם בנוף המשונה בלאו הכי של מנהגות בני א"י.

[ג]

טכס הקידוש לראש חודש ניסן הסתיים, כמובן, בברכה, אלא שמחמת ליקוי כתב היד איננו יודעים מה היה נוסחה של זו במנהג המעתיק. וכבר בדבריי הראשונים בנושא הזה שיערתי שלא היה כנוסח ברכת שאר ראשי חדשים 'מקדש ישראל וראשי חדשים' אלא כנוסח שנמצא נרמז בשעתו בשני כתבי יד מן הגניזה: 'מקדש ישראל וראש ראשי חדשים'.³³ ציון ליטורגי מיוחד לראש חודש ניסן (דוקא) בא כנראה גם במסכת סופרים יט: ג, אלא שלשון ההלכה אינה ברורה ואי אפשר לעמוד על דיוק נוסחה.³⁴ חיוזק להשערה שחיתום הברכה בסוף הקידוש שבתעודה שלנו היה 'ראש ראשי חדשים' עולה כעת מן הנוסח המובא בה מקידושו של ר' פינחס ט' 5: 'הוא ראש ר[א]שי חדשים מעולה'; אף על פי שכתב היד דהוי במקום הזה — אין ספק בנכונות הקריאה הזאת. הרי"ש השי"ן והי"ד שבמלת 'ראשי' נראות ברורות, וגם שרידי האל"ף ניכרים בכה"י במידה מסויימת. ובאמת אין השלמה אחרת אפשרית בנקודה הזאת. נוסח זה אינו ידוע לנו משום כתב יד המביא את קידושו של ר' פינחס לחדש ניסן, אם כי נוסח הטור מובא בכמה אופנים בכתבי היד, וניכרות בו התלבטויות לא מעטות של מעתיקים.³⁵ קשה לשער שהנוסח הזה הוא הנוסח המקורי של הפיוט, ונראה שהמעתיק, או מי שקבע את מנהגו, 'תיקן' את הנוסח שמצא, כדי להתאימו ללשון הברכה שראה בסוף הקידוש.

הצירוף 'ראש ראשי חדשים' נמצא לנו עד כה בארבעה מקורות שונים. פעם אחת בהוראה מפורשת, ליטורגית, של מעתיק כ"י אדלר 2943 דף 4 ביחס לברכה הרביעית של מוספי ראשי חדשים: 'ופי ראש שהר ניסן יקול (= ובר"ח ניסן יאמר) ברוך אתה יי מקדש ישראל וראש ראשי חדשים'. פעם שנייה —

33 עיין במאמרי הג"ל בתרביץ לו, עמ' 266 ושם 278.

34 מהד' היגער עמ' 325. בפרק יט שם מובאים דרכי הציון המיוחדים של חגים שונים 'בין בתפילה בין בכוס'. בהלכה ג כתוב שם ברוב המקורות: בראש חודש ניסן (בשני מקורות ליתא 'ניסן') צריך להזכיר ראש החודש (נ"א: ביום ראש החודש, או: ביום ר"ח). ומיד אחר כך: ובראש השנה וכו'. ואין איזכור של ראשי חדשים סתם. היגער תיקן בנוסח הפנים על פי כ"י אדלר 2943 דף 4 ל'ראש ראשי חדשים'. ועיין בעניין זה הערת ג' וידר בתרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 92.

35 עיין בשינויי הנוסח לפיוס בסוף המאמר. המקבילות גורסות כאן 'הוא ראש לחדשים מעולה'; 'הוא ראש חדש מעולה'; 'הוא ראש חדש לכל חדשים מעולה' וגם 'הוא ראש לכל חדשים מעולה'. ריבוי הנוסחים בטור מפתיע. ואפשר שהנוסח המקורי גרס 'הוא ראש חדשים מעולה', במשמעות הקדומה של מלת 'חדש' = ראש חודש, כפי ששיער וידר בנוכח ממנו לעיל בסוף ההערה הקודמת לגבי נוסח מסכת סופרים.

בסוף פיוט של קידוש ירח ניסן בכ"י ט"ש K6/66: ** 'ברוך אתה יי מקדש ישראל ור' <אש> <רא> <שי> <חד> <שים>'. פעם שלישית בא הצירוף בתוך זולת של מעריב לשבת החדש בכה"י העיקרי שאנו דנים בו, ט"ש H12/11: 'ראשון הוא [חדש ניסן] לברכת ישראל / ראש ראשי שנים וראש ראשי חדשים כצו גואל'. ופעם רביעית שוב בפיוט לשבת החדש בכ"י קמברג' 1/24 1080 Ot: 'ביום אשר הראה לנו מעשים חדשים / ראשון ויתקו ראש לראשי חדשים'. יד קדמותו המופלגת של הצירוף מוכחת כעת ממה שמצאנוהו גם בפיוט טי קדום ביותר, כנראה קילירי, לשבת החדש, בכ"י אוכספורד 2714/9, דף 54 ע"א: **

דורי צוענים בעשר ידושים
הוללו עד כוא זמן קידושים
ובכוא עת דודים יצאו בו קדושים
צדק להתרחש ראש ראש חדשים

וקרוב לומר שצ"ל ראש ראשי חדשים. וכן הוא גם בזולת לשבת החדש הבא באותו כתב יד (דף 37 ע"א) במערכת יוצר, החתומה (במאורה ובאהבה) 'אלעזר קליר': **

ארכע מאות ושלשים צר עינם
בראש ראשי חדשים בערם לטונם
גם לקעתי על ישועתי השענים
ראשון לציון הנה הנם

בקדושת כלאים לפרשת החדש, בכ"י ט"ש ס"ח 276.187, באה עדות נוספת, מאוחרת יותר, לשימוש בצירוף. בפיוט שחתימתו 'דנאל (= דניאל) חוק', בפזמון, חוזר הצירוף שמונה פעמים:

- 36 את שני המקורות הללו ציינתי בתרביץ לו הג"ל, עמ' 266.
37 מקורות אלה צוינו במאמרי בתרביץ לט, 33.
38 את הפיוט פרסמתי במאמרי עיונים באופיים הפרווחי של אחדים ממרכיבי הקדוש-תא, הספרות ג (תשל"א), עמ' 577. הקטע שם ס' 10 ואילך. הפיוט בא בהקשר קילירי, ואם כי אין ודאות גמורה שהוא שלו, אין ספק בקדמותו.
39 המערכת נדפסה בשלמותה בספרי שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 235 ואילך. הזולת שם עמ' 236. מערכות היוצר לארבע הפרשות החתומות 'אלעזר קליר' אין בהן בטחון שהן לקילירי הקדום, ובכל אופן דרך החתימה בהן בלתי רגילה. אבל המערכות באות בכתב היד בהקשר קילירי מובהק, וסביר לומר שמעתיק כתב היד חשב שנכתבו בידי הקילירי.

ל > חן < מתי תפסח

וְלֹוּ קְדוּשִׁים בְּנֵי מְקוֹדָשִׁים
וְשִׁמְחוּ בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים

דָּוָצוּ יַחֲדָיו וְהִרְבּוּ קִדּוּשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

8 בָּנָה מְסַעֲדֵי תְהִי מְשׁוֹרְשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

אֲתַכֶּם יִמּוּל כְּמוֹ דָּמָה כְּלָשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

10 יִשְׁעֲכֶם יִחַשׁ מִיד קְדוּשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

לָכֶם יַחֵן וְצִרְץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

חֲזִקֵי וְאַמְצוּ אֶל תִּירָא מְשֻׁפָּשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

18 וְרַעְכֶם וְשִׁמְכֶם יַעֲמֵד בְּשִׁמְשֵׁי הַחֲדָשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

קִרְנֵכֶם יִרְוֶם עַל כָּל אַנְשִׁים
וְשִׁמְחוּ < בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ רֹאשֵׁי חֲדָשִׁים >

- ביאור לפיוט : מתי תפסח : לחן זה נפוץ מאוד בקטעי פנים של קדושות כלאים. הפיוט שעליו נוסד בא בשלמותו בכמה וכמה כתבי יד מן הגניזה. 1. קדושים וכו' : כינוי לישראל. / 5 נצח : כך בכתב היד, אבל אפשר שהוא ט"ס וצ"ל 'נצרי מטעיר', על פי הכתוב ביש' ס : כא : נצר מטעי מעשי ידי להתפאר. משורשים : מושרשים. / 7 דמה : השמיד. והלשון משונה. כתב היד דהוי במקום הוה. כושים : מצרים. / 9 קדושים : טמאים. / 15 ושמכם : בכה"י באות נקודות על התיבה, כנראה לאות מחיקה. כך נראה גם על פי הפעל שהוא בלשון יחיד. והוא על פי יש' סה: כב, והמעתיק הוסיף 'ושמכם' על פי הפסוק.

בכ"י ס"ש ס"ח 275.186 באה המחזרות הראשונה של הפיוט הזה כלשונה כאן, שוב בצד פיוטים לשבת החודש. וכדאי שאין זה הסוף. ההנחה שר"ח ניסן אכן נקרא גם בהקשר ליטורגי שוטף, ואין צריך לומר בהקשר פייטני, ראש ראשי חדשים, בהרבה מקומות וזמן רב, נראית מאוששת לחלוטין.

[ד]

לקדמות המנהג לציין את ראש חודש ניסן בציון של ייחוד אפשר שנשתמרה בדינו עדות קילירית; שרידים מתוך יוצר שלו ליום זה נשתמרו בגניזה, בכ"י ס"ש ס"ח 275.171. ממצא זה הוא בעל חשיבות מיוחדת, גם מעבר לעניין שאנו דנים בו, כי, כידוע, כמעט שאין בדינו יוצרות ודאיים של הקילירי, והספק בדבר עצם תרומתו לסוג לא נתפוגג כליל. אמנם יש בידנו יוצרות הרבה לפרשות הבבליות שחתימתם 'אלעזר בירבי קילר', וזה עתה הזכרנו גם את מערכות היוצר לארבע הפרשות החתומות 'אלעזר קילר' (בלי 'בירבי'), אבל שייכותם של פיוטים אלה למורשתו של הפייטן הקדום מוטלת בספק גדול.⁴⁰ לפי שעה יש בידנו רק יוצר ודאי אחד של הקילירי, להרשענא רבה, ואף הוא טרם פורסם.⁴¹ היוצר המובא להלן הוא מסוג יוצרות החול, כלומר הוא עשוי חמשה קטעים בלבד, ואין בו לא גוף יוצר ולא אופן, ובדין כך, שהרי בראשי חדשים לא אמרו קדושה דיוצר במנהגות ארץ ישראל הקדומים.⁴² חתימתו של הקילירי ניכרת באופן חד משמעי בפיוט, ואפשר שיש בה יותר משם הפייטן ושם אביו, אלא שהפיסקה לקויה ביותר ואין לדעת לשונה בדייקנות.⁴³ הנה מה שמצוי ממנו בכתב היד:

40 כידוע הוהיר מ' זולאי בכמה ממאמריו (עיין בעיקר בבקורתו ל' מרקוס, גנזי שירה ופיוט, בקרית ספר, י [תרצ"ד], עמ' 480 ואילך) מליחס את היוצרות ה'בבלים' הללו, החתומים 'אלעזר בירבי קילר', לקילירי הקדמון. על יוצרות אלה מכינה כעת גב' ש' אליצור עבודת מחקר מקיפה ופרטי העניינים. כך יש לקוות, יתלבנו בה.

41 הערתי על כך במאמרי מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום, הספרות, ב (תש"ל), עמ' 219, הערה 67. יוצר זה שלם כעת בידנו, אבל אינו אלא בהעתקה אחת שקרעיה נתפוררו.

42 על טיפוס זה של יוצרות עיין בספרי הג"ל שירת הקדוש העברית בימי הביניים, עמ' 214 ואילך. על תכיפות אמירתן של קדושות היוצר והעמידה בא"י הקדומה עיין במאמרי לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל, תרכ"ץ, לח (תשכ"ט), 255 ואילך.

43 קשה להגיה שהפייטן סיים את מטבע החיתום שלו בט' 13 והשאיר את שאר הפיוט בלא כלום. ונראה לי שבשרידי שתי הסטרופות הנוספות ניכר המשך החתימה 'מק[ר]י[ת] ס[ר]ר'.

יצר לחדש ניסן דר אלעזר

אֲתִיבִּיהּ אִימְצָתָהּ לְטַסָּן
 שָׁזָם וּמַעֲלָתָם וּמַטָּסָם
 וְרָעָם פְּדִיתָהּ בְּחֹדֶשׁ נִסָּן
 רֹאשׁוֹן לַצִּיּוֹן הַזֶּה הָיָם תַּחֲדָשׁ בְּבִרְיָן בֵּית מְשֻׁשָׁן
 כַּכ >תוב< רֹאשׁוֹן לַצִּיּוֹן וְ(יֵשׁ מֵא כו) לַעֲשֵׂה וְ(תה קלוח)

ב >רוך יצר<

5 [ב]עֲשֹׂתָהּ פְּלִאִים לְקַהֵּל קְדוֹשִׁים
 רְצוֹנָהּ יַעֲשֵׂה אֶת אֶתְנֵן קְדוֹשִׁים
 בְּרִסָּן רֹאשׁ לְחַדְשֵׁים
 לְעֲמֻדָּה וְ(עַנ) וְשִׁמְיָה בְּשִׁמְיָה הַחֲדָשִׁים
 [ככתוב כי כאשר] הַשְׁמִים הַחֲדָשִׁים (יֵשׁ טו:כב) ת >אמר< כי
 (יעקב בחר לו יה - תה קלה:ד)

ב >רוך הבחר<

אמת

קְרַעְתָּהּ יָם לַחֲרִים
 10 לְהַשְׁבִּיעַ בּוֹ הַמֶּלֶךְ וְיָרִים
 יִדְרִיךְ בְּרִסָּן וְאַלְתָּה מְלִיד [אֲרוֹרִילָם]
 רָקָה חֲמֵר מְשֻׁרְרִים
 מְעַל מִכָּת בְּ(כֹ)רִים וְקָרַעַת חֲרִים

ברלה

* ביאור לפיוס: 1 אימצתה: חזקת. לנוססן: להרים ניסם, על פי תה' ס: ו. / 2 ומטסם: לפי החרוז נראה שצ"ל: ומנוסן. / 4 ראשון וכו': יֵשׁ מא: כו, והוא

[... ..] לי בלחשן
 18 רוחש שכחך [... ..]
 ירח יסן חודש ר[אשן]
 [... ..] הו[א]דוך בפה ולשן

זה צ'ור<

[...] פדיתם בחדש הזה
 [...] רצותך אלי זה
 20 כן עוד [...] ...]
 [...] אמר הנה אלהיך זה]

העובדה שיוצר זה נשתמר לנו ודאי אינה מלמדת בהכרח שהקילירי הכיר טכסי תפילה מיוחדים לראש חודש ניסן, שהרי אפשר שחיבר יוצרות כיוצא בזה גם לשאר ראשי חדשים. אבל ממה ששאר יוצרותיו אלה, אם נתחברו, לא נשתמרו, אפשר שיש ללמוד על מנהגי התפילה המאוחרים יותר, שנזקקו לפיוטי ראש חודש ניסן יותר משנזקקו לפיוטי ראשי חדשים אחרים. אולי לטכסי תפילה מיוחדים, כיוצא באלה שאנו דגים בהם סה.

[ה]

טכס ליל ראש חודש ניסן כפי שהוא מתואר בכ"י ט"ש H12/11, תחילתו בפיוט מעריב מקיף שנוסחו עורר תמיהה מסויימת כבר בפרסומו הראשון.⁴⁴ הפיוט בלט בהרכבו הכפול: חלקיו העיקריים נראו קשורים זה בזה, אבל בחטיבה השלישית הובא בו זולת זר, ארמי (תחילתו 'אלהא אדירא שמיה'), חתום בסופו 'סהלאן'. אחרי הקטע הזה באה שם, עדיין במסגרת הזולת, מחרות מרובעת, אורגאנית לכאורה, שסומנה בכתב היד במונח 'גוף'.⁴⁵ גם הקטעים המקוריים

הפסוק הסמוך. / צאן קרשים : ישראל (יח' לו: לח). / 21 [.] אמר : על פי יש' כה: ט. מסוף כה"י חסרים רק המקראות שהעבירו אל ברכת הגאולה וציון הברכה גופה.

44 עיין במאמרי הג"ל בתרכיץ לו, 268, וראה שם בפתיחת הפיוט, בהערות.
 45 המונח חוזר בכתב היד כמה פעמים בשימוש דומה, ואין הוא ידוע במשמעות זו מקטעי הגניזה. הרבה פיוטי מעריב שבכה"י יש בהם זולתות חורגים, מקסיים ובעלי רפרוינים, שבסופם באים קטעי סיום אורגאניים המתכנים במונח זה. בנוגע שבכתבי הגניזה מתכנים 'גופים' דוקא הקטעים החורגים, ולא התורה מהם אל הקטעים האורגאניים. היקפו הריג (העודף) של הזולת הוא מסימני ההיכר המובהק קים של המעריב ולא הוא המתמיה, אלא הלשון הזרה. אין להניח שסהלאן כתב את הפיוט בארמית כזולת למעריב עברי, ויותר נראה שחיברו כרשות למחורגמן,

לכאורה של המעריב התמיהו בסדרם האלפביתי הלקוי 44 ובערבוביה מסוימת בשימוש הפייטן בפסוק המסגרת שבחר לפיוטו (שמות יב: ב). מעריב זה נמצא מועתק גם בכ"י ט"ש ס"ח 130.20, בהעתקה לקויה ומשובשת. הוולת הארמי חסר משם, אבל הוא מסומן ברמזות, ביד אחרת, בגליון כה"י, במקום הנכון: 'אלהא / בירחא קדמה'. 'בירחא קדמה' הוא הרפרין של הוולת; הוא מופיע בסוף כל טור שני ורביעי במחרוזות הפיוט. 45 אני מעתיק את נוסח כתב היד הזה כלשונו:

• מעריב

החודש הזה/אות ישועה
בו תבשרט טובה שמעיה
ואל חבור ברית לשבועה
דמל וצו כלי לך הישועה

ב <רוך> המעריב

6 לְכֶם רֹאשׁ/הוא יָרִים
וְחִיק עַת יִחַשׁ מְדִלָּג עַל הַהָרִים
וְךָ חֲפֹר בְּרִית בֵּין בְּתָרִים
[... ...] וְאֶהְבֵּת נְשָׁרִים

ב <רוך> אהב

אלהא
בירחא קדמה 10 יִדְעַת חֲשַׁבְתֶּם לִיפָּה כְּלָבְנָה
חֲדָשִׁים/סֻכּוֹסָא עַל מַלְדָּה לְכָנָה

לקריאה של שבת החדש. כך משמע גם מן סיום הקטע: 'נפק ואתמלל עם תרי גביא', שהוא מעבר ברור לשמ' יב: א.

46 בעיקר בטוסו, כי אף על פי שהפיוט שלם בכתב היד אות תייו חסרה מן האלפבית שלו. האלפבית לקור גם באמצעו (אות למיד ליתא). כנגד זה, הוולת מביא אלפבית מתוקן ושלם, עצמאי כמובן. החתימה 'סהלאל' באה בשני הטורים האחרונים של השיר. סהלאל (כן אברהם) היה פייטן פורה וחי במצרים במחצית הראשונה של המאה ה"א. הוא נמנה עם גכבדי קהל העיראקים שבססטאט.

47 יש לתקן על פי זה את הגרסא על ידי בתרביץ לו, 269. כסבור הייתי שהצירוף משמש פתיחה קבועה לטורים א' וג' בכל סטרופה, ואין הדבר כן. העיר לי על כך בשעתו ר' נתן פריד.

• הערות לפיוט: 1 הנוסח בנדפס כנ"ל: 'בלילי ראש החודש הזה אות ישועה', והוא נגד המתחייב מפסוק המסגרת. 2 / במקבילה: בשרנו. 3 זכור. 4 דוד מעריב ערב כי לך יי הישועה. 5 / בלילי ראש החודש הזה לכם ראש ירים. 6 / 7 זכור יזכור ברית הורים. 8 / חבת אהבתו יעזור ואהבת נעורים. 9 / 10 חשבונם: בכה"י הר"י תלויה בין השיטין. כלבנה: תלוי בין השיטין. ובמקבילה: למקוטרת טור

מהוציאם מפרך לבית
להקדישו בקרית חנה

בגלה

ראשון/שבחר מהחדשים
נדע במקלות צח קדשים
18 סגלים יהי בעתו מקדשים
עושים בו סעדת שבת מקדשים

זה צור

ועא לכם/פדות מעולם
צמח יחיש -----

עיון קל בטכסט כפי שהוא בנוסח הזה מגלה, בנוסף על התמיהות שכבר נתעוררו על פי הנוסח הראשון, תמיהה גדולה, והיא, שמבנה הפיוט סימטרי לחלוטין. באמת, בהשמטת הזולת 'אלהא אדירא שמיא', נותר במעריב 'זולת' מרובע, דומה בהיקפו לשאר מתרוזות הפיוט. אבל המסורת הקבועה של הסוג מחייבת כאן, כידוע, קטע ארוך יותר אם במעט ואם בהרבה. ¹¹ אך יותר מן הפרט הזה מעוררים עניין בנוסח הזה טורי הסיום של הקטעים, שיש בהם לכאורה מלות מעבר לברכות העמידה: 'גוננו' בטור 4 (כנגד 'מגן אברהם'), 'להקדישו' בט' 12 (כנגד 'האל הקדוש'), 'ושבת מקדשים' בט' 16 (כנגד 'מקדש השבת'). מלות המעבר הראויות לבוא במקומות הללו בשביל לרמוז לתחנות הקבועות של תפילת הערבית חסרות מכל וכל. ¹² מסתבר שהמעריב איננו אלא עיבוד של שבעתא קדומה לפרשת החדש, והיא מועתקת בצורתה האותנטית בכ"י אוכסטרד 2714/9, דף 54 ע"א, בזה הלשון:

ולבונה במקום 'ליפה כלבנה'. / 11 כהוציאם : במקבילה : כהוציא אבותינו. /
22 כן יוצאנו ובעל ים נשוררו בששון ורנה. 15 בעת : בו. מקדשים : לפי המקבילה דלהלן צ"ל : מקדשים. / 16 נצח כעוללים ויונקים למלכם מקדישים.
48 עיין על כך בספרי הגיל שירת הקדוש וכו', 243, ומאמרי לתכונות פיוטי המעריב, סיני, סט (תש"א), עמ' קכ ואליל. אמנם יש גם פיוטי מעריב שאין הזולתות שלהם מורחבים, אבל הם נדירים ביותר.
49 אבל הן באות בצורה מורעצת במקומם, בנוסח הנדפס כנ"ל על פי כ"י ט"ש H12/11. עיין שינויי הנוסח לעיל.

• הַחוֹדֶשׁ הַזֶּה/אוֹת יִשְׁעָה
בּוֹ נִתְבַּשְׂרָה טוֹבָה שְׂמִיעָה
וְאֵל יִחְזֹק בְּרִית שְׂבִיעָה
דוד יִעֲנֶה יְיָ לִי לִישְׁעָה

ב <רוך מנ>

5 לְכַם/הוא ראש יָרִים
וְתִשְׁמַע מְדִלָּג עַל הַהָרִים
וְהַיָּמִים בְּרִית הוֹרִים
חַיִּית בְּנֵשֶׁם רְדוּמֵי קְבָרִים

ב <רוך מחיה>

10 ראש חֲדָשִׁים/טָמִים לְבָנָה
יָדַע לִישָׁה בְּלִבָּהּ
כְּהוֹשִׁיעָה מִפָּרֶךְ לְבִיתָהּ
לְהַתְקַדֵּשׁ בְּמִקְדָּשָׁתָּה מִרְיָהּ וּלְבָתָּהּ

ב <רוך האל>

15 ראשון/מִבְּחַר לְחֻדָּשִׁים
טָדַע לְסִטְלַת קְדוּשִׁים
סָלָה בְּעֵתָן מִקְדָּשִׁים
עֲצָרִים וְנַפְשִׁים בְּשִׁנְתוֹת וּבְחֻדָּשִׁים

ב <רוך מקדש>

הוא לְכַם/פְּדוּת עוֹלָם
צָדֵק בָּם יִחַיֶּה אֱלֹהֵי עוֹלָם
קָרַן יָרִים לְמִי זֹאת עוֹלָה

• הערות לשיר: 1 טובה שמועה: של יציאת מצרים. / 4 וידה וכו': שמי' טו: ב ועוד. 5 הוא: הקב"ה. / 6 מדלג וכו': את המשיח (שה"ש ב: ח). / 7 זה: כינוי לקב"ה. / 8 חיות: להחיות. / 9 מכוס: כמו: למי טיכוס לבנה, כלומר לסדר הלבנה. / 11 כהושיעה: כאשר תושיע אותה. / 12 במקדשות וכו': בישראל (שה"ש ג: ו). / 14 לפגולת קדושים: לישראל. / 15 בעתן: במעדם הנכון. מקדשים: את ראשי החודשים. / 16 תפוחים: שבת וינפש. / 19 למי זאת העולה:

20 רצה עבודתך בקרבן עולה

ב <רוך שאותך>

לְחֻדְשֵׁי שְׁנִים עֶשֶׂר
שֶׁת נִסָּן נָגִיד וְשָׁר
שְׁדֵי רוּעִי לֹא אֲחֶסֶר
תִּיטִיבֵנוּ אֱלֹהֵי כָל בָּשָׂר

ב <רוך הטוב>

25 הַשָּׁמַיִם/תְּסִיךְ בְּרִכְתְּךָ
תַּעֲשֶׂה שָׁנָה טוֹבָתָה
תִּבְרָאמוּ וְתַטְעֲמוּ בְהָר נַחֲלֶתְךָ
וְתִבְרֹךְ בְּשָׁלוֹם קָהָל עַדְתְּךָ

ב <רוך עושה>

השבעתא עובדה אפוא פעמיים בשביל לשמש מעריב. פעם אחת בצורה כושלת, בלא טשטוש טורי המעבר המקוריים ובלא מאמץ מוצלח להתאימה בנקודות הללו לתפקידה החדש, ופעם, בצורה המובאת בכ"י ט"ש H12/11 בצורה מושלמת, כשטורי המעבר המקוריים שלה מושמטים ומוחלפים באחרים, וחטיבתה השלישית מורחכת על ידי קטע זר. בנוסח הזה לא נותרו עקבות לפעולת העיבוד כמעט כלל, לבד מן הא"ב שלא הושלם וקצת ערבוּכיה במסגרות החיצוניות של הפיוט. אף ליקויים אלה ספק אם הם עקבות העיבוד, ויותר הם נראים תוצאה של העתקות משובשות. בדרך הילוכנו למדנו אפוא פרק בתהפוכות גורלם של פיוטים קדומים, ובגלגוליהם, לפעמים, מסוג לסוג ומתפקיד לתפקיד. התופעה נרשמה כבר במחקר,⁵⁰ אבל הדוגמה שלפנינו מראה באיזו אמונת הצליחו חזנים או פייטנים מאוחרים לטשטש עקבות עשייתם ביצירות קדומות, ובאיזו קלות טלטלו פיוטים ממקומותיהם למקומות לא להם. ברור שהפיוט לא נכתב מעיקרו ללילי ראש חודש ניסן אלא לשבת פרשת החודש. אבל יתכן שהעיבוד השני שלו נועד להקשר הליטורגי שבתוכו מצאנוהו.

לישראל (שה"ש ג: ו). / 23 שדי וכו' : תה' כג: א. נוסח סטרופה זו בכ"י ט"ש H12/11 : לחדשי השנה שנים עשר / שמת ניסן נגיד ושר / שובבינו למקדשינו נותן לחם לכל בשר / ופרס סוכת שלומך עלינו ובשורות טובות בו נבשר. / 27 תבאננו וכו' : על פי שמ' טו: יז.

50 על תופעה דומה העיר זולאי במאמרו נוספות לפיוטי יג'י, מזכרת עמנואל (ספר הזכרון לעמנואל לעף), בודפשט תש"ז, עמ' 148. שם באים קטעים מתוך קדושתא של יג'י שעיבודו לפיוטי מי כמכה ויי מלכנו בידי שלמה סולימן.

מקורות ושינויי נוסח לפיוס 'אביב לישע ודרור'
מלבד כ"י מצרי 394. 1100. נמצא הפיוס בכתבי היד הבאים: כ"י אונספורד
2852/6 (= א); אדלר 1717 (= ב); ט"ש ס"ח 108.57 (= ג); ט"ש ס"ח 235.8
(מט' 9 'פרקים') ואילך; חצאי סורים בלבד (= ד); ט"ש ס"ח 275.184 (עד
ראשית ט' 14; סכסימילה של כתב יד זה ניתן בספרי שירת הקודש העברית בימי
הביניים עמ' 300 = ה); אדלר 2943 (עד ט' 10 = ו); ט"ש ס"ח 132.43 (עד ט'
9 'לכחון') (= ז); ט"ש ס"ח 275.61 (מט' 14 ואילך = ח); אדלר 3292 (לקר; = ט).
שינויי נוסח: 1 ולדרור ג | בו ליתא בכל המקבילות. 2 בהושע] בצאת
ה | עם] חסר אח | בצאת עם שמו בו מחסן ט 3 גילן] גם ב | ולבאה ט | אל]
חסר בכל המקבילות | נוססון] לנוססן בכל המקבילות 4 ניסים]
נקרא מוסיף מבצו 5 ר[א]שי] חסר בכל המקבילות | הוא ראש
לחדשים מעולה נט הוא ראש חדש מעולה ה הוא ראש חדש לכל חדשים מעולה
אח הוא ראש לכל חדשים מעולה ב 6 וקידושן] וחידושו או ועיבורו ט ובראש
קידושו ז | לשלשים אנה לשלושים יום ג 7 ותור] חסר ז 8 חשוקים] חסידים ה
| בעושרון] בעשירי בו א בעשור בו ז בעשירי ט | טלה] בטלה ט 9 טעמי ראשי
ארבעה] חסר ט | טעם ארבע תקופות להבן ה | ראשי] ראש מבצו 10 יהו ראש
ארבעה ג | ייחוס ראש ארבעה להתכחון ה | להתכחון] להבן כל שאר המק-
בילות 11 כי] בא נוסף ט | לארבעה ב | יתכחון ב | כולל בארבעה פרקים
לכחון 12 ראש] חסר ג | כביכור אח 13—16 חסר ט 13 בעיבורון] חסר ה
14 ספר אנרחט 17 דרורי נח | בא] בה ט 19 ניסין דח 20 בא] בו א 22 שמכראשית]
אתה מוסיף ח | אחרון] ראשון ג | ובאחרית] ובאחרון ב 24 תגותו ג | לציר]
חסר ח | באצבע] באמצע ב | כי] חסר מבצט ההשלמה על פי כל
המקבילות

עוד לעניין "ראש ראשי חודשים"

א

מנהגם של בני ארץ־ישראל לחוג בפאר מיוחד את יום ראש חודש ניסן נידון כבר במחקר כמה פעמים.¹ מבין כל מנהגותיהם הייחודיים של בני ארץ־ישראל — מנהג זה הוא אולי המוזר ביותר, ולא רק מפני שלכאורה לא נשתמר לו שום זכר כלל בספרות הקדומה, אלא גם מפני שהוא נחוג בדפוסים ליטורגיים שלא נודעו לנו כמותם ממקום אחר. במרכזם של הטקסים הללו עמד קידוש מפואר שנאמר על הכוס, בבית־הכנסת, אחרי תפילת ערבית.² קידוש זה הוקף מערכת סבוכה ורבת ממדים של אמירות שונות, שכתוכן שימשו בערבוביה צורות של פסוקי מקרא בתרגומם הארמי, פיוטים קדומים ומאוחרים בעברית, וטקסטים מעורבים, אף הם מקצתם קדומים מאוד ומקצתם מאוחרים, בארמית. בין השאר באו כאן גם אמירות שיוחדו מעיקרן לטקסי קידוש הירחים, שנערכו בימי קדם, בישיבת ארץ־ישראל, עם הכרזת בית־דין על קידוש חודשי השנה.³ טקסים אלה, שאין אנו יודעים לומר במדויק באיזו מסגרת נתקיימו גם בגבולין,⁴ מתועדים בכמה מקורות מן הגניזה, ונשתקעו עם הזמן; שיירי עקבותיהם נתקיימו בהקשר הזה, של קידוש לילי ראש חודש ניסן. ראש חודש ניסן אף זכה מאת בני ארץ־ישראל לשם מיוחד: הם קראו לו בערבית "ראס אלהאל אלכביר",

1 ראה לעניין זה: ע' פליישר, "ראש ראשי חודשים", תרכ"ז, לו (תשכ"ח), עמ' 265 ואילך; הג"ל, "חקר פיוט ושידה", תרכ"ז, לט (תשל"ז), עמ' 29 ואילך; הג"ל, "חדשות לעניין 'ראש ראשי חודשים'", מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר י' היינמן, ירושלים, תשמ"א, עמ' קיא ואילך.

2 על הטקס הזה ראה בעיקר במאמר הראשון והשלישי שצוינו בהערה הקודמת. כמאמר השני מובאת תעודה המראה שהמנהג לקדש בראש חודש ניסן מקובל היה בין קצת כרית, אולי בנוסח מקוצר, גם בכור.

3 על הטקסים הללו ועל קטעי השירה שנותרו לעטרם ראה: ע' פליישר, "בירורים כבעיית יעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים", תרכ"ז, מב (תשל"ג), עמ' 337 ואילך. פיוט של ר' פינחס בירבי יעקב שנותר לטקס הכרזת חודש ניסן במעמד זה היה כלול בקהילת בני ארץ־ישראל שבפוסטטאט בסור של קידוש ראש חודש ניסן, כפי שהראיתי במאמרי הג"ל (הערה 1) בספר הזכרון להיינמן.

4 אבל נראה שלא במעט מקומות נתקיים טקס דומה גם בבתי־הכנסת, בלילי ראשי חודשים, אחרי ערבית. במקומות רבים היה מעמד דומה (גם) בסעודת ראשי חודשים, כנראה כסופה (אחרי ברכת המזון). מעמד זה מתואר כמפורסם, בפירוט מסוים, במסכת סופרים פ"ט ה"ו, מהדורת היגער, עמ' 329.

- כלומר ראש החודש הגדול, ובהקשרים פייטניים וליטורגיים: "ראש ראשי חודשים".⁵ מעשי לילי ראש חודש ניסן ידועים לנו בעיקר מתיאורם הנרחב בכ"י ט"ש H12/11(a), מקור בעל חשיבות רבה לחקרם של מנהגות ארץ-ישראל, המתעד, כפי שהוכח, את מנהג בית-הכנסת הארץ-ישראלי של פוסטאט בראשית המאה ה"ג.⁶ בזכותו נגלה לנו הרגם העקרוני שעל-פיו עוצב הטקס המיוחד הזה: פרטיו בוודאי לא נשתמרו בדיוק הרכבם כל השנים, והעקרון העולה מן המובא בכתב-היד הזה מאפשר זיהוי בטוח של שכרי עדויות המציגות שלבים אחרים, קדומים יותר, שלו.
- מיוחדת במינה היתה בהקשר הזה נוכחותה של הארמית. כ"י H12/11(a) (להלן: סדר פוסטאט) מביא סמוך לפתיחת הטקס⁷ פיוט ארמי קדום (ראשיתו "אליסון מה משובח הדין ירחא").⁸ וכך אחר ממנו (ט"ש 13H3/11) נמצא שריד מסופו של פיוט ארמי נוסף, כנראה גם הוא קדום ביותר, שתיאר את חורשי השנה מתווכחים איזה מהם ראוי שישראל ייגאלו בו.⁹ הואיל ואין בטחון שכ"י 13H3/11 היה במקור המשך ישיר לכ"י H12/11(a), אפשר שהיו כאן עוד קטעי שירה ארמיים.¹⁰ בסוף הקטע השני מועתק בכ"י ט"ש 13H3/11 טקסט קצר ולקוי, אף הוא בארמית, בלשון זה: "שלים קיצא [...] על יד משה ואהרן", ולאחריו נוסח תרגום אונקלוס של שמות כב. ג. אחר-כך באה שם ליטאניה קצרה בארמית, ובסופה תרגום אונקלוס של שמות יב. א-ב. רק לאחר מכן שב כתב-היד אל העברית, ומובאים בו תחילה פיוט מטיפוס ספרדי ("ישורון ביראת צור תהא חביב", חתום "לוי"), ורמו להתחלת פיוט נוסף. גוף הקידוש, כלומר הברכה על הכוס, ושאר חלקי הקידוש עצמו, באים רק מכאן ואילך.

5 "ראס אלהאל אלכביר" נקרא היום בכ"י ט"ש H12/11(a) שבו ידובר בפנים, בסמוך. על השם "ראש ראשי חודשים" ראה במאמרי הראשון הנזכר לעיל בהערה 1, וראה לזה הערתו של נ' וידר, תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 29, ודבריו במאמר השני הנזכר בהערה 1, עמ' 32 ואילך, ובפירוט רב בספר הזכרון הנ"ל להיינמן, עמ' קכב ואילך.

6 על כתב-יד זה ראה בספרי: תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה (להלן: תפילה ומנהגי תפילה), ירושלים, תשמ"ח, לפי המפתח. סדר קידוש ראש חודש ניסן בא בכתב-היד הזה רק בחלקו. המשך הטקס ידוע לנו משני דפים נוספים מכתב-היד הזה, שנתגלו למקומות אחרים, אחד מהם כ"י ט"ש 13H3/11 שנידון במאמרי הראשון הנזכר בהערה 1, ושני מהם כ"י מוצר VIII.394 הנידון בספר הזכרון להיינמן, עמ' קיד ואילך. מעמד השחרות המתואר במאמר הזה מעמ' קנא ואילך צריך ביאור חדש על-פי ספרי הנ"ל תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 225 ואילך.

7 הטקס עצמו התחיל דווקא בשיר מטיפוס ספרדי, שקול במשקל קלאסי ובנוי בתים בעלי דלת וסוגר וחרוז מכריח. השיר הקטן הזה, שנכתב כלי ספק כרשות לנשמת לפרשת החודש (לשון הבית האחרון: "חסדיך לכן ידו פגרים / ואת שמך חלל כל נפשים") חתום "משה חזק". ראה עליו גם במאמר בספר הזכרון להיינמן, עמ' קיב, ושם הערה 5.

8 ראה במאמרי הנ"ל בתרביץ, לו, עמ' 272. הפיוט אינו מחורז ואין ממנו בכתב-היד אלא שלושה טורים מרובעים, מסוג אלה הידועים לנו מפייטנותו של יוסי בן יוסי. גם כמעט המובא מן השיר בכתב-היד מצויים ביטויים יווניים (טיפוסיים לפיוטים קדומים הכתובים ארמית) כגון "אליסון" ו"קיריס". דברים על הקטע הזה ראה: י' היינמן, עיוני תפילה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 153.

9 מן השיר הזה נותרו בכתב-היד רק מלים ספורות, אבל נושא השיר ברור מהן: נזכר שם החודש האחרון, כלומר חודש אדר ("ירח בתרא") שמבקש לעצמו "רבותא ומלכותא" מפני שירד בו "נהור סגיא" על ישראל. הדברים מסתיימים בתשובת "ירחא קדמאה", הוא ניסן. אבל אין הקשר בין המלים בזה לתלוטין. ראה במאמרי הנ"ל בתרביץ, לו, שם.

10 ראה מה שכתבתי בתרביץ, לו, שם.

ב

למעשה, הארמית מופיעה בסדר פוסטאט, במפתיע, עוד לפני הקידוש. הסדר מכיא לליל ראש חודש ניסן (אפילו חל בחול!) תפילת ערבית מפויטת שנועדה לפאר את המעמד. כפי שהוכח במקום אחר, פיוט זה לא נכתב מעיקרו כמעריב, אלא עוכד משבעתא קדומה, אולי קילירית, לשבת החודש.¹¹ בתוך המעריב הזה, בתור זולת, הוא הקטע (הארוך יותר בדרך כלל) הצמוד אל סוף קריאת שמע, מובא בכתב־היד פיוט ארמי אלפביתי ומחורז, שתחילתו "אלהא אדירא שמיה". הקטע הזה מדבר בשבח חודש ניסן וציאת מצרים, והוא חתום בסופו "סהלאן". ברור מזה שהוא פיוט מאוחר: ר' סהלאן (כר אברהם) נמנה עם פייטני מצרים החשובים במחצית הראשונה של המאה הי"א. הוא היה שנים רבות פרנסה של קהילת הבבליים בפוסטאט, אבל היה קשור גם אל ישיבת ארץ־ישראל, וזכה לתוארי כבוד גם מטעמה.¹² מובן שהקטע הזה לא השתייך מעיקרו למעריב (העברי) שבו נמצא, אלא הובא לשם על־ידי מי שעיבר את השבעתא הקדומה ועשאה מעריב. אבל על ייעודו המקורי של הפיוט הזה לא נודע דבר.

והנה אין ספק שר' סהלאן כיוון את פיוטו להשתלב בין קטעי השיר הארמיים שנועדו לעטר את חטיבת הפתיחה של קידוש ליל ראש חודש הגדול. דבר זה מתברר לאשורו ממצא חדש שעלה לפנינו מאוסף ט"ש ס"ח 236.5. כתב־יד זה הוא כעת של שני דפים לא רצופים. כתובים בכתבת יד לא קדומה במיוחד. בראש הדף הראשון ממנו עומדת הכותרת המיוחדת את הטקסט למעמד שאנו מדברים בו: "קול יקאל כאליל (=באלליל) קבל אלקידוש". כלומר: פיוט, ייאמר כלילה, לפני הקידוש.¹³ בצמוד לכותרת מועתק "אלהא אדירא שמיה" של ר' סהלאן כהווייתו בסדר פוסטאט, כמעט באותו לשון עצמו. מסתבר שלפי שיטת כה"י, האמירות שלפני הקידוש החלו בקטעי שירה ארמיים. לפי שיטת בעל כתב־יד ט"ש H12/11(a) החל הפרולוג לקידוש בפיוט מטיפוס ספרדי, אבל גם שם בא מיד אחרי־כן, פיוט כארמית.

עם סיום הפיוט של סהלאן מועתק בכ"י ט"ש ס"ח 236.5 הטקסט הקצר שכבר ראינו אותו מלווה קטעי שיר ארמיים בכ"י 13H3/11, אלא שהוא מועתק כאן בשלמותו: "שלים קיצא לבני יתיב חברון / על יד משה ואהרן".¹⁴ שימוש של טקסט זה, שעוד יעלה לפנינו כמה פעמים בהקשר הזה, אינו ברור; סביר להניח שהוא שימש סטרופת מעבר בין הקטעים הארמיים שבחטיבה הזאת. בין כך ובין כך מבורר גם על־פי זה שכתב־היד אכן מביא סדר של קידוש לליל ראש חודש ניסן.

11 ראה על זה בספר הזכרון הנ"ל להינימן. עמ' קצו ואילך. מהלכים מן הסוג הזה ידועים בעולמה של השירה הפייטנית, וכבר הצביע על דוגמה מובהקת לזה מ' זולאי, במאמרו "נוספות לפיוטי ני"י", מזכרת עמנואל (ספר זכרון לכבוד אברהם חיים (עמנואל) לעף), בורפסט, חש"ז, עמ' 148 ואילך.

12 על פייטן מעניין זה ראה: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 75 ואילך. וראה: ע' פליישר, היוצרות כההוותם והתפתחותם, ירושלים, תשמ"ד, לפי המפתח. סהלאן ידוע יפה גם מן הגניזה הרוקומנטארית, והרבה איגרות ממנו ואליו נידונו במחקר. ראה, למשל: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל־אביב, תשמ"ג, לפי המפתח. וראה: אלינער ברקת, "סהלאן בן אברהם", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 17 ואילך.

13 תוכן הפיוט, המדבר בשעבוד מצרים ובעשר מכות, וכן הרפרין "בירחא קדמאה" (הבא גם בנוסח של סדר פוסטאט), מייחדים אותו, כמובן, לראש חודש ניסן.

14 תרגום: הושלם הקץ לבני הדר כחברון (כלומר לבני אברהם אבינו), על יד משה ואהרן.

2

כתב־יד ט"ש ס"ח 236.5 כולל כמה פרטים נוספים על המעמר הזה. אחרי "אלהא ארירא שמיה" באה בו התחלה של פיוט ארמי נוסף, מחזור גם הוא. בראשו כתוב "אחר", והוא מתאר, בדומה לקטע שמצאנוהו בכ"י ט"ש H12/11(a), את חודשי השנה מתווכחים ביניהם איזה מהם ראוי יותר שתהא גאולתם של ישראל מחרחשת בו. אין הקטע לפנינו במקור הזה אלא עד אות ו, ולשון המובא כאן כך:

אחר

• איתחברו ירחי שתא
באורך זימנא כד הוה עיתא
באתבותהון מלתא מלתא
כל חד אמר כי לי יאתא רבותא
פזמון <

5 גלי אייר טעים מלוליה
וענה וחברוהי לקבליה
דבר כי רחמנה עמה מנטליה
ואחית ליה מנא ואוכליה
פזמון <

הלא סיון להון ענה
10 כד חזה עובדיאיא הוא חשיכה קמי רמא
ובי סלק משה למרומא
ואחית תרין לוחי קיאמא

(תרגום: נתחברו חודשי השנה, / באריכות הזמן כשהגיעה העת / באותותיהם כל דיבור ודיבור / כל אחד אומר כי לי מגיעה הגדולה. / גילה אייר את דבר שיחו / ואמר וחבריו למולו / הוציא בי הרחום את עמו משעבודו / והוריד לו מן ואכלו / הלא סיון ענה להם / כשראה [...] היא חשוכה לפני [האל] המרומם: / ובי עלה משה למרום / והוריד את שני לחות הברית).

קטע מהמשך הפיוט בא בכ"י ט"ש ס"ח 125.96. כ"י זה הוא קרע תחתון, כשיעור שלישי דף. מסדר שהיה שייך במקורו בלי ספק להקשר שאנו עומדים בו. הפיוט מתחיל כאן בעמוד ב של הדף¹⁵ וראשיתו בסוף המחרוזת המביאה את טענות חודש תמוז. לשון מה שנותר כאן מן השיר הוא כדלהלן:

• הערות לקטע: 3 באתבותהון: מוכן השורה מפוקפק. ראה להלן, בפנים. תרגום "שמו אותותיהם אותות" בתה' ער, ד: "שון אתותהון אחיא". / 10 עובדיאיא: מלה זו משונה בצורתה. וכתב־היד מוכתם במקום הזה (ובכלל), ואפשר שהפענוח אינו מדויק. "אח כל המעשים האלה" בבמ' טז, כח מתרגם הארמי: "ית כל עובדיא האילן", ואפשר ש"עובדיא(יא)" הוא שיבוש של המעתיק. עמוד א של כתב־יד זה מביא שריד מאמירה שהקדימה את הפיוט, ולשונה כך: "תוקפא ותושכחתא לאלה דשמיא דעביד לאבהן ניסין ופורקן. כן יעבר לן ניסין ופורקין וחתא משיחא רוכב על עננין:

* [...] עללתא לכנשא
פז>מון< : באתבותהון

טובאי אמר אב מכל ירחא
ואפקה עליהן לאישתבחה
יחדון כי עמא משבחה
5 דבי יתנחמון אבליא וכי יתיליד משיחא
פז>מון<

כד שמע אלול דא מילה
והוא עדי כלילא
לכא דאבנא בי יערי מקהלה
ותחבני קריחא יקירחא לאישתכללא
פז>מון<

10 מן דכותי בכולכון אמר תשר
דבי צבי רבוני ומרי
נהורין בי עכיד כמפק — — —

(תרגום: ...לאסוף את התבואה. / טובי, אמר אב, טוב משל כל חודש / ויצא להשתבח עליהם, / ישמחו כי אומה משוכחת / מפני שבי יתנחמו האבלים וכי ייוולד המשיח. / כששמע אלול דבר זה / והוא מעוטר בכתר / [אמר]: לב האבן בי יוסר מן הקהילה / ותיבנה העיר היקרה להשתכלל. / מי דומה לי בכולכם, אמר תשרי, / כי בי רצה אדוני ומרי / מאורות בי יצר במוצא [דברים...]).

פרוקא לגלותהון רכל בית ישראל ולשכלל מהרה בית מלכות[יה] כדכתיב וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתה הוא ועד ע[תיק] יומיא מטה וקרמוהי הקרבוהי ויקול בין כל קול וקול: גן אלן... אלן אלאכר... (תרגום: גבורה ושבח לאלהי השמים שעשה לאבותינו נסים ותשועה. כן יעשה לנו נסים ותשועות ויבוא משיח רוכב על עננים. תשועה לגליותיהם של כל בית ישראל, ולשכלל מהרה בית מלכותו, ככתוב "וארו עם ענני שמיא" וכו' [דנ' ז, יג]. ויאמר בין כל דיבור ודיבור: "גן אלן..."] עד הסוף). פענוח המלים "גן אל..." מפוקפק. מיד אחר כך כתוב כך: "שלים קיצא רבני יתיב חברון על יד משה ואהרן". הקטע "תוקפא ותושבחתא" וכו' לא נזדמן לפנינו עד כה, והוא מסוג האמירות בפרוזה שראינו כיצא בהן בסדר הקידוש של פוסטאט. מעניין שגם קטע זה לא נערך להיאמר בקריאה פשוטה, אלא אמור היה להיקטע לפסקאות על ידי רפרין שהושמע כחודאי מפי הקהל. אבל לא מן הנמנע הוא שציון המעתיק לומר את הרפרין "בין כל דיבור ודיבור" אינו מכון לפרוזה שלפני כן, אלא אולי למחרוזות של שיר שנאמרו קודם. מלות הרפרין נראה שהן עבריות. מלת "אלן..."] מנוקדת בכתב היד בצירה.

* הערות לקטע: 1. עללתא לכנשא: לאסוף התבואה. תרגום "אסף בלי יבוא" ביש' לב, 1: "עללא לית למכנש". קשה לשחזר את הטענה שבפי חודש תמוז. וכנראה הוא על-פי הנאמר בירוש' ראש השנה פ"א ה"ב, נו ע"ד. על חודש תמוז: "אית ביה תקופה ואסיף". וראה עוד להלן, הערה 18. / 2 טובאי וכו': אפשר שיש להוסיף: טובאי [רבן] מכל ירחא, או כיו"ב. / 3 ואפקה: פענוח המלה מפוקפק. / א לבא דאבנא וכו': לפי שאלול הוא חודש התשובה. / 4 ותחבני וכו': רומז להשלמת חומת ירושלים בחודש אלול בימי נחמיה (נח' ו, טו). "ותשלם החומה כעשרים וחמשה לאלול לחמשים ושנים יום". פסוק זה מובא גם בסוף פיוטי קידושי ירחים לאלול. השווה: א' מרמרשטיין, "קידוש ירחים דרבי פינחס". הצופה לחכמת ישראל, ה (תרפ"ה), עמ' 244; ע' פליישר, חרבין, מב (לעיל הע' 3), עמ' 357. / 12 נהורין וכו': אולי מפני שבחשרי נכרא העולם (ר"ה י ע"ב), אבל הפענוח מסופק. במפק: מלה זו מובאת בשוליים, כשומרת דף. יש להשלים: [מימרין או כיו"ב].

דף נוסף מכתב־יד זה. וכו' המשך רצוף של הפיוט, נתגלגל לאוסף ט"ש ס"ח 325.69. כה"י הזה לקוי למרבה הצער, לפי שניטלה ממנו רצועה פנימית, המתרחבת והולכת מלמעלה למטה. אף-על-פי-כן ניתן לשחזר את הכתוב כאן במידה מרובה של ודאות. הפיוט נמשך כדלהלן:

- (... .. רי)
- ריסגון חגא כי ויחסף שכרי
- פז>מון<
- סגיוח מלין אסגיא [מרחשון]
- [א]מר להון אנא הוא דעברית אצטלח
- 5 עבר מריא [...] שון
- ונצחו בני חשמוני על מלכי יון
- פז>מון<
- פומיה [פתח כסלו וא]מר
- ולחברוהי טעמיה אנמר
- צלוחתהון דעמא [...] מימר
- 10 ומעייקהון איתבר ואיטמר
- פז>מון<
- קם [טבת תא
- ואנא כי שדיב רחמנא [...] מתא
- רבח כי [...] ..]
- ובטילית גוירתא דהמן בן [המ]דחא
- פז>מון<
- 15 שבט [...] ע]ובדא
- ועל כולן איחיקר [לח]דא
- שבחא [...] דה
- דכי פירש משה אולפן אוריתא דרא
- פז>מון<

* הערות לקטע: 4 דעברית אצטלח: כנראה: שעשיתי לכושים (של מלכות). ת"א ל"חמש חלפת שמלח" בבר' מה. כב: "חמש אצטלח ולבושין". 5 מריא: מוקד בכה"י: "קרא". ואני יודע לפרש: ואולי הוא במקום: מרוא, שלטון. 6 ונצחו וכו': מכון כנראה למסופד במגילת תענית יז: "בעשרין וחלחא במרחשון אסתתר סוריגה מן עזרתא", ובגליון שם: "מפני שבנו שם יונים מקום בעודה [...] וכשתקפה יד בית חשמונאי נטלוהו מהן וסתרוהו". וראה לזה עוד להלן. הערה 18 / 12 [...] מתא: אולי צ"ל: [און]מתא. 13 רבח כי [...] : נדלה בן, והכוונה לאסתר שנלקחה אל בית מלכותו של אחשורוש ב"חדש העשירי הוא חרש טבת" (אס' ב, טז). אני מודה לירידי פרוש: מ"ד הר שטרך עמי בביאור המחזות הללו. 16 [לח]דא: מאוד. ההשלמה על-פי שיקול הדעת. 18 דכי פירש וכו': דמזל לדכי

[... ..] יה

20 וענא וחברוהי [..]מיה

תגא לי הוא [... ..]

[דב] איתליד ענותן [..]ר עימיה

<פזמון>

סידר [..]תא בהרמון עילא[ה]

הלא אנא רישא וכל [... ..]

25 [... ..] אנא נשיאה

נהורי [... ..]

(תרגום: ...וירכו חגים בי ריתסף שכרי. / ריכרי מלים הרבה [מרחשון] / ואמר להם אני הוא שעשיתי לבושים [של מלכות?] / עשה שלטון (?) [... ..] / ונצחו בני חשמוני על מלכי יון. / פיו [פתח כסלו וא]מר / ולחבריו דבריו השלים / תפילת העם [...] להיאמר / ולוחצם נשתבר ונתחבא. / קם [טבת ...] / ואני — בי עזר הרחום ל[אן]מתו / גדלה בי [אסתר [...]] / ונתבטלה גזירת המן בן המדתא. / שבט [... ..] דכר / ועל כולם נתייקר במאור / שבח [... ..] / כי בי פירש משה את לימוד התורה הזאת. / [...] וענה וחבריו לעומתו / הכתר שלי הוא [...] / כי בי נולד הענו (משה) [...] / סידר [ניסן ...] בא ברשות עליון / הלא אני הוא ראש וכל [...] / [...] אני נשיא / אורי [... ..]).

אף-על-פי שסוף הפיוט לוקה בחסר, קרוב להניח שהוא חתום אחרי השלמת האלפבית: "סהלאן". ואם כן, הוא למי שחיבר גם את הפיוט המועתק לפניו בכ"י ט"ט ס"ח 236.5: סהלאן בר אברהם, איש פוסטאט. אחרי השלמת הפיוט בא בכתב-היד רישום זה: "[...] [דבני יתיב חברון] שהוא כמוכן שוב הנוסח "שלים קיצא" דבני יתיב חברון / על יד משה ואהרן" שכבר עלה לפנינו לעיל כמה פעמים. בשורה שלאחר מיכן נראית המלה "בישראל" ואין לדעת לאן היא שייכת.

בעמוד ב של כתב-היד כתוב "למשה ז"ל", ואחר-כך מועתק שם פיוט מטיפוס ספרדי, שפתיחתו: "בראש לכל חרשיכם חדשו רננה / ראשון הוא לכנן [לחדש] השנה". מחרוזתו הראשונה של השיר פותחת ב"מלכי שמו / ראש לכל חדשים" והוא חתום "משה ח[נ]זק".¹⁶ למרכה הצער, החסר מן הפיוט הזה מרובה על המצוי בו, ואין טעם לפרסמו כאן. לפי שעה לא נמצאה לו מקבילה. עם השלמת הפיוט כתוב ככה"י שוב: "[שלים] קיצא כו". תחתית הדף מביאה את התחלת הקידוש גופו. גם כאן חסר הרבה מן הכתוב, אבל מה שנותר חשוב לעניינינו. כה"י מחייב ברכה על הכוס מכל מקום, והוא לוקח בחשבון, כמוהו כבעל סדר פוסטאט, את האפשרות שליל חודש ניסן יחול בשבת, ואם כן המעמד חייב גם

א. ג: "יהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש דבר משה" וכו' / 20 [..]מיה: יש להשלים [לק]מיה, כלומר: לפניו, כנגדו. / 22 [דב]י וכו': רומז ליום לידתו של משה רבנו בז' באדר. / 23 סידר: פענוח המלה מפוקפק. ויש להשלים מעין: סידר [ניסן מיל]תא.

16 פיוט שמתחיל במחרוזת הפתיחה הזאת בדיוק לשונה, אבל ממשיך: "יעף עול סכל תחדש חדשיו" (לראש חודש: חתום "יהודה": כנראה ליהודה הלוי) פורסם לאחרונה על-ידי: Angel Saenz Badillos, "Nuevos Poemas Atribuables a Yehuda Ha-Levi", *Sefarad*, 41 (1981), p. 214 ונדפס משם על-ידי ד' ירון במהדורת שיר יהודה הלוי שלו. ד, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 1069.

בקידוש של שבת, או כמוצאי שבת, ואם כן צריך גם להבדיל. חבל שמכל מה שהיה כתוב כאן לא נותר אלא זה:

* ויקול ל[...]

[הודו ליי] כי טוב כי לעולם חסנך [מרשות רבותיי [...]

בכרך > אתה > יי אל-הינו > מלך > העולם >

בורא > הגפן > (?)

פאן כאן סבת יקונל]

[...] קדשנו ורצה בנו [...] ת וישרן [...]

[פאן כאן לילה] אלאחד יב[רילי?]

עד כאן לשון כתב-היד הזה.

הוריות בין החודשים שימש, כאמור, נושא קבוע במערכת השירים הארמיים ששולבו בפתיחה לקידוש. הנושא עובד שוב ושוב, על-ידי פייטנים קדומים ומאוחרים. כזכור, ידועים גם פיוטים קדומים מאוד המספרים סיפור זה. שירד מאחד מאלה בא בסדר פוסטטאט לליל ראש חודש ניסן, ועל קטע מקביל לזה כבר הוער במחקר.¹⁷ לפחות עוד שני קטעים כאלה ידועים לנו מן הגניזה.¹⁸ אין מקור אמיתי באגדה הקדומה לנושא הזה, ונראה שהוא

* הערות לקטע: כידוע במובא כאן נרמז גם מסדר פוסטטאט לליל ראש חודש ניסן שפרסמתי

ב"תרכיך. לו (לעיל הע' 1), עמ' 274. [הודו ליי] כי טוב וכו': פסוק-פתיחה קבוע במנהגות המזרח לקידוש. ראה על זה להלן בפנים ובהערה 24. בורא > הגפן >: המעתיק השמיט. כנראה בטעות, את מלת "פרי". פאן כאן וכו': ואם היא שבת יאמר. [...] קדשנו: אולי צריך להשלים: [אשר] קדשנו ורצה בנו. [...] ת וישרן [...]: חבל שאין לדעת מה כתוב כאן. אפשר שצריך להשלים: "[אלי מקדש השב]ת וישראל וראשי חדשים", כלומר "עד מקדש" וכו'. אבל ספק אם יש מקום סגור בשורה לאריות דברים כזאת. [פאן כאן לילה] אלאחד: ואם הוא מוצאי שבת ("לילה אלאחד" = מוצאי שבת; ראה במאמרי הנ"ל ב"תרכיך. לו, עמ' 271). ההשלמה לפי שיקול הדעת.

17 הכוונה לטקסט שנשמר בצורה קטועה בכ"י אוקספורד 2827/12 ותחילתו: "איתרמי פולמוס ביני יחיהי בר שלח אונוסטוס לארעא דאגיפטוס" ("אירע ריב בין החדשים כששלח הנאל העליון לארץ מצרים"). הקטע הועלה לראשונה על-ידי א' מרמרשטיין (לעיל אחרי הע' 15), עמ' 233 (הפיוט הנוסף הנרמז שם, על-פי כ"י ארלר 3446 רף 7, הוא ליוסף אבן אביתור, וכתוב בראשו "לפסח" ואינו שייך להקשר זה). עיין על זה גם: י' היינמן, עיוני תפילה (לעיל הע' א), עמ' 153. וראה במאמרי הנ"ל

ב"תרכיך. לו, עמ' 277. וראה גם: M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, I, Cincinnati 1986, p. 193.

18 על אחת מן המקבילות הללו, המועתקת בכ"י ט"ש H10/78, הערתי ב"תרכיך. לו הנ"ל, עמ' 277. הערה 32. וראה לזה אצל מ' קליין, בספרו הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 191. הפיוט הזה לקרי במקורו, ואינו לפנינו אלא מאותו של אלפבית ישר, עד אות ע. הקטע עשוי טורים מרובעים, ואינו מחזור. אין ספק שהוא שימש מופת ל"איתחבור יחיו שתא" ששחזור לעיל. טורו הראשון שנשמר, "ובי סליק משה למרומא ואחית עמיה לוחי קימא", בא כמעט בדיוק לשונו אצלנו. לכל חודש מקדשים בשיר הקדום שני טורים מרובעים. הצלע השנייה של הטור הראשון ככל חטיבה כזאת קבועה בלשונה: "ובי אינון מתפרקן ואנא ה..."; (קשה לדעת איך היתה השלמת הטור, אולי: "ואנא הווא דמפרק לון"?). טענות החדשים בפיוט קרובות מאוד למובא בעיבוד המחזור. תמת, למשל, מדבר "בקול עציב" ואומר: "חדי בריאתא בשירויי דיכלון וישבעון מן פירי עללתא" (= שמחה הבראה בסעודתי, שיאכלו וישבעו מפירות הארץ), והוא כמרומז בעיבוד המחזור, טור ח. טענת אלול היא: "ליביהון ועיניהון עתיד למחדשא, ובי עתיד למחבניא בית מקדשא קדישא" (= לבם ועיניהם עתיד לחדש, ובי יבנה בית המקדש

המצאת הפייטנים. אבל יש אגדות דומות לו,¹⁹ ושכיחותם של מעמדים דראמטיים מסוג זה בפיוטים הארמיים היא מן המפורסמות.

חיבתם של המתפללים לטקס המשונה של קידוש לילי ראש חודש ניסן בולטת בעליל מן התחלופה המתמדת של קטעי השירה שהילכו בו. מעידה על כך גם התערובת המפליאה של ישן (מאוד) וחדש (מאוד) במערכות הפיוט שנקבעו לעיטורו. בכ"י ט"ש 235.6 שנידון לעיל, ושדך אחד ממנו מביא, כאמור, שני קטעים ארמיים, מובא בדף נוסף פיוט יפה של ר' יצחק אבן גיאת, שתחילתו "על עם הקדש / מי ישעך הזה".²⁰ יש להניח שר' יצחק לא כיוון את הפיוט לקידוש של ראש חודש ניסן, גם אם ייעודו המקורי של הקטע אינו מבורר לגמרי.²¹ הכללת הפיוט הספרדי הזה בסדר הקידוש של כ"י ט"ש 235.6 היא פרי חיבתם של המתפללים למעמד, ופועל יוצא של רצונם לראות בו קטעי שירה רבים ומתחלפים. חיבה זו ורצון זה מתועדים כזכור גם בסדר הקידוש של פוסטאט, אשר גם בו מצאנו, ליד קטעים קדומים מאוד, שירים מאוחרים, מטיפוס ספרדי.

ד

ידיעות נוספות על סדר קידוש ליל ראש חודש ניסן באות אלינו מכ"י ט"ש ס"ח 193.23. כתב-יד זה הוא כעת של שני דפים רצופים ששניהם לקויים בחסר: כשליש מן הצד הפנימי של הדפים ניטל. אף-על-פי-כן, ניתן לשחזר לפחות חלק מתוכן הדברים שהועתקו כאן.

המקודש). טענת חשרי היא: "נוהריה ד'שראל אנא שרוריה דבי אינון חדן" והעניין נרמז גם בשריר מן השיר המחזור, כפי שהובא לעיל. וכך גם טענת חודש מרחשון: "עכרון קרב ואצלחון בנר דחשן..." (= נלחמים ומנצחים בני החשןמונאין) שאף הוא חופף את הבא בשיר המאוחר. בכתב-יד שאנו דנים בו בא אחרי הקטע הזה שיר ארמי נוסף, תחילתו: "איתגלי אלהא רמא במצרים באותון ומופתין למפרק עמה". קטע משיר נוסף בנושא זה בא בכ"י ט"ש H11/51, המביא סדרת פיוטים ארמיים, שיעודו גם הם בלי ספק למעמד הזה. בראש החטיבה הזאת אף כתוב: "קידושין". עיין על זה אצל מ' קליין (לעיל, הערה 17), עמ' 197 ואילך.

19 כנון האגדה הידועה על התנצחות האותיות באיזו מהן ייבא העולם, ראה לזה החומר שהביא לי גינצבורג בפתח ספרו אגדות היהודים. מרמרשטיין (לעיל אחרי הע' 15), עמ' 233, העיר לתרגום שני של מגילת אסתר ג, ו, ששם טענים ימות השבוע והחודשים טענות שונות כרי שלא יעלו בפורו של המן. אגדה זו עובדה, כידוע, בצורה מדהימה, על-ידי ר' אלעזר בירבי קליד בשני פיוטיו הרצופים "אספרה אל חוק" ו"אמל ורכן" הכלולים בדרך כלל בקרובת "ויאהב אומן" (לפורים). הידועה מן הסידורים האשכנזים.

20 הפיוט הזה בנוי במתכונת שירי האזור הספרדיים. הוא מקיף שמונה מחרוזות ובראשן מדרך דר-טורי. היערכות החרוזים היא מטיפוס אבאב גרגרגרגר כב וכו'. המחרוזות חתומות בשמו המלא של המחבר: "יצחק גיאת". בכתב-יד הנידון בפנים נקטע השיר לפני מחרוזתו האחרונה. העתקה נוספת, מלאה, של הפיוט, באה בכ"י ט"ש ס"ח 149.8. השיר נקלט, בנוסח משובש ביותר ובהשמטת שלוש מחרוזות ("גיאת"). במחזור חזיתים הקדום (ראה: רידסון, אוצר, ע' 584), נודפס משם, על כל שיבושי, על-ידי שמעון ברנשטיין, ב" (1941) 16, HUCA, עמ' ק'. הנוסח הזה הודפס שוב, כהוראתו, על-ידי י. רוד, בלקט פיוטי אבן גיאת שהוציא לאור, ירושלים, חש"ח, עמ' 462.

21 במחזור חזיונים שנוכר בהערה הקודמת הוא משמש כמחרך לשבת החודש, אבל אין בלשונו רמז לתפקיד הזה. פיוטי מחרך שולבו (כמעט כולם) בתפילת "נשמת כל חי", בין הרשות לנשמת הנשמות. ובאלה מהם שאכן נכתבו לצורך זה יש רמז למעמדם: ברובם מופיעה מלת "רוח" או "נפש" או נודפת להן, במרדך. כמחזורים מאוחרים, הרבה פיוטים סתמיים הובאו לשמש כמחרכא, אף-על-פי שלא נתחברו ליעד זה.

פתיחת הקטע בפיסקת סיום של פיוט ארמי אלפביתי בלתי מחזור, המספר בקריעת ים סוף. מן השורות הראשונות של העמוד הזה ניתן להציל מלים בודדות בלבד, ומה שמצטרף מן ההמשך הוא כדלהלן:

[א] * יגיד אללחן בוזן קול ראשון

[...]וא הוא דרמן בעמקי תהומא
 [...]יה דמשה אמר למחבוצא
 [...]חוטרך ובזע ימא
 [דש]מא מפרשא רשים וכתבי [עלוהי]
 5 עינני אמך ונסיב חוטרא
 ואתבזעו מיא מן אימתיה דרמא
 פריקיה עברו ב[ת]רין עשר אסטריין
 דלא יתערכון שבטא עם חכריה

יגיד וזן יונים נדודי[ם]

צפא שנאה היך [...] [...]
 10 והוא טרד עמיה ו[...] [...]
 קרת בת קול וצוח[ת] [...] [...]
 ושדי רשיעא למריה [...] [...]
 רוממון לאלההון כד [...] [...]
 מתגאי ומטלק ביה [...] [...]
 15 שוררת מרים וכל נשיא [...] [...]
 ועל עיסק נבואתה דאתקימ[א] לה
 תקפא לאלהא די ע[כיד] נסין
 וגזי לרשיעין ית גמליהון

(תרגום: ישנה הלחן. כמשקל (=על דרך) האמירה הראשונה (או: על דרך השיר 'קול ראשון'). [...]) הוא שהשליכם לעמקי תהום / [כידיו] של משה ציווה להיבקע / [הרם] מטך ובקע הים / כי השם המפורש רשום וכתוב [עליו] / עיניו השפיל ונטל המטה / ונתבקעו המים מאימת [האל] הרם / גאולים עברו בשנים-עשר שבילים / שלא יתערב שבט ברעהו. ישנה. משקל יונים נדודי[ם]. ראה האויב איך [...] [...] / והוא זירז עמו ו[...] [...] / קראה בת-קול וצווחה [...] / והשליך הרשעים לשר [הים?] / רוממו לאלהיהם כאשר [...] / מתגאה ומשליך בו [...] / שוררת מרים וכל הנשים [...] / ועל עניין הנבואה שנתקיימה בה / שבח לאלהים שעשה נסים / וחילק לרשעים את גמולם).

* הערות לשיר: 1 הוא: כתוב למעלה מן השורה. 2 [...]יה: אולי יש להשלים: בידה. 3 [...]ס]: אולי יש להשלים: "סיכ", קח. 4 / [דש]מא וכו': ראה לזה מדרש חהלים קיד, ט ובמקבילות המובאות שם. 7 ב[ת]רין עשר אסטריין: אגדה זו נזכרת בתי"ד לב' א, א ('דעבד לכן אסטרט לכל שבטא ושבטא'). 16 ועל: ה' נראית מיותרת.

אחר־כך כתוב בכתב־היד כך :

יודו ליי חסדו וג' (תה' קז, ח ועוד) הודו לאל
השמים (שם קלו, כו) [...] שמים וג' שירו ליי שיר
חדש וג' (תה' צו, א ועוד) אשירה ליי בחיי וג' (שם
קד, לג) זמרו יי כי גאות וג' (יש' יב, ה)

הודו ליי כי טוב וג' (תה' קלו, א)

[יק]ול ברוך

[כ]

[א]שר קדש עם קדש
[בביאור] כתבי קדש
ויהרם [...] [ק]דש
חיקםם ובונםם [אותו]תי קל חדש

5 החדש [הז]ל [קם]
לא לאחרים נתנו [אלהי]קם
ניסן

הוא ראש [לחדש]ים
מקדש בעם [קרו]שים
ניסן

ראשון הוא [לקם]
10 למלכיםם ולרגליהם

ניסן
הוא לחדשי השנה
ראש לכולם נמנה
ניסן
תיקון צורת לבנה
הראה בו לציר דר מעונה
ניסן

[כ] [יק]ול ברוך : יאמר ברוך. רמז לשליח ציבור לפתוח כלשון ברכה. ו [א]שר וכו' : על מחרוזת
זו עיין להלן. בננים. 2 / [בביאור] וכו' : על־ידי שביאר להם את כתבי הקודש. ההשלמה על־פי
המקבילות לפיוט הזה, שבהן ידובר להלן. 3 / ויהרם : הזהירם. ציווה להם. על ההשלמות לטור הזה
ראה להלן. הערה 27. 4 / חיקםם : במקום : החכיםם. ובונםם : הסביר להם. [אותו]תי : סימני.
ההשלמה על־פי המקבילות. 5 / החדש וכו' : שמי' יב, ב. 7 / לחדשים : כמו : לראשי חודשים. /
10 ולרגליהם : צ"ל : ולרגליכם. כלומר לחגים. והוא על־פי המשנה בראש השנה א, א. 13 / חיקון
וכו' : רוגמה נאה, מתוקנת, של צורת הלבנה. והוא על־פי האגדה במכילתא בא, פרשה א, עמ' 6
ובמקבילות. שלפיה הראה הקב"ה למשה. לקראת ראש חודש ניסן, ירח כחידושו. 14 / בו : בחודש
הזה. לציר : למשה. דר מעונה : הקב"ה. 15 / אומץ וחוסן : שנתחזק ונתאשש. 16 / נתן וכו' : על־פי
חז"ס. ו. 17 / על נשרים וכו' : על־פי שמי' יט, ד. הטיסן : נשא אותם ביעף. / או ז [] : אולי יש
להשלים. זר. עריו וכו' : את פיו סתם ברוסן. על־פי תה' לב, ט. וצריך להשלים [היות] או כיו"ב.

15 לעם אומץ וחוסן
נתן גם לנוססן
ניסן
[על] נשירים הטיסן
זו... ואויב עדיו הכלים [...] מרוסן
ניסן

אחר

[ג]

[...] בקש להכניסן
פתח [...] עזבן עושן
יאמר, 'אנוסה' כנמו, לאנסן
[ר]מה] בים רכבן וסוסן
בניסן
5 הד[ר] גאוונו צור הרסן
ורצה ב[עמ] והיה מנוסס ומחסן
כע[כור] זה עשה לי כניסן
[...] גילם ומשושן
בניסן
והוא המושיעם מיד מאניסן
10 ובכל צרה הוא מעוזם ומנוסן
ככחוב > יי עזי ומעזי (יר' טז, יט)

הפיוט הארמי הקדום הפותח את החטיבה נועד להיקטע, כנרמז בכותרות הביניים, לכמה פיסקות, אשר כל אחת מהן אמורה היתה להיקרא במנגינה אחרת. השיטה לגזן בדרך זו את ביצועם של שירים ארוכים ידועה לנו מתקופת הגניזה, והיא מיוצגת בכמה כתב-יד, כסוגי פיוט שונים.²² הקטע האלפביתי היה ארוך מדי בשביל שיישמע בנעימה אחת, והמסדר מציע בכל מקרה "לחן" לפיסקה הבאה. את הפיסקה הראשונה צריך היה החזן לשיר על-פי מנגינת פיוט שהתחיל בצירוף "קול ראשון", או, אולי במנגינת הקטע הראשון של השיר הזה עצמו. לפיסקה האחרונה מוצע לחן אחר, על-פי שיר עברי, כנראה מאוחר.²³

[ג] 1 [...] : צריך להשלים אולי : [כיס] 2 / [...] : יש להשלים : [כי] או כיו"ב. / 3 ויאמר וכו' : סדר המלים : ויאמר [ה'] לאנסן, כמו שאמרו "כנמו" "אנוסה מפני ישראל" (שמי' יד, כה). והוא לשון נופל על לשון. / 4 ורמה וכו' : על-פי שמי' טז, א. / 5 הרסן : השמידם. / 6 ב[עמ] : ההשלמה על-פי תהי קמט. ד. / 7 בעבור וכו' : על-פי שמי' יג, ח. / 8 [...] : יש להשלים : [והעצים] או כיו"ב. / 9 מאניסן : משעבדם. אונסס. / 10 ובכל וכו' : על-פי הפסוק שבסמוך, ביר' טז, יט.

22 הערתי עליה לראשונה במאמרי "לענין המשמרות בפיוטים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' קמז, ושכחי והערתי עליה במאמרי "לוח מערי השנה בפיוט לר' אלעזר בירכי קליר", תרכ"ץ, נד (תשמ"ג), עמ' 234. וראה שם למקבילות.

23 גם סדר פוסטאט בליל ראש חודש ניסן היה עשיר ומגוון מבחינה מוסיקאלית. גם שם מובא כמעט לפני כל קטע ציון לחן שבו נועד להישמע : "לחן" אב המון בכל נתברך" (בראש "אליסון מה משוכח") ; "לחן" גדלו אהיה" ; "לחן" מטב הבשורה" ; בראש התרגום הארמי של אונקלוס לשם' כב, ג כתוב רק : "תם ילחן", כלומר : אחר-כך ישיי, ואין ציון למהות הלחן.

שרשרת הפסוקים המובאח בסוף הפיוט מכוונת לסיים את חטיבת הקטעים שלפני הקידוש. הפסוק "הודו ליי כי טוב" המועתק בסוף השרשרת, מובא, כאמור, במנהגות המזרח לפני כל קידוש, כולל קידושי ירחים, והוא כך גם לפי סדר פוסטאט כמה שנשתייר ממנו בכ"י ט"ש 13H3/11.²⁴ מיד אחר-כך בא גופו של קידוש, ובראשו הנחיה לפתוח בלשון ברכה ("ניקול ברוך"). אין כאן סימן לברכה על היין.²⁵

המחרוזת [א]שר קידש עם קדש, המועתקת בהמשך, מסודרת לכאורה בא"כ משובש (א-ב, ז-ח). היא ידועה לנו יפה מקידושי ראש חודש ניסן ומקידושי ירחים בכלל. הפיוט מועתק בשלמותו בסדר פוסטאט של קידוש ליל ראש חודש ניסן.²⁶ הטורים הבאים אצלנו עומדים שם בתוך אלפבית מסודר, והם שורות 1-2 ו-7-8 בשיר, כיאות. אבל הנוסח שלפנינו, שהוא, כאמור, צירוף של טורים לא-רצופים של פיוט שלם, בא בכמה כתבי-יד בנוסח זה ממש (או כמעט ממש), ובתפקיד זה גופא, כלומר כפתיחה למעמד קידוש ירחים. וכבר צוין לדבר הזה במחקר.²⁷

אחרי מחרוזת זו בא פיוט קצר עשוי מחרוזות של שתי שורות, המספר בשבחו של חודש ניסן. כהרכב הזה, כלומר בהבאת "אשר קידש עם קודש" המקוטע בראש ולאחריו פיוט העשוי מחרוזות דו-טוריות, מצאנו בקידוש של ראשי חודשים סתם, עם ברכה על היין בראש. בכ"י אדלר 2969 בניו-יורק.²⁸ הפיוט מדבר שם בשבח כל החודשים בזה אחר זה, לפי שיועד לכל חודשי השנה. אין ספק ששיטה זו הותאמה כאן לקידוש המיוחד של חודש ניסן. על הקטע הזה מתוסף אצלנו עוד קילוס עברי, חד-חרוזי, המספר גם הוא בנס יציאת מצרים וקריעת ים סוף, כיאה למעמד הבא לפאר את החודש שחג הפסח חל בו. הפסוק המובא בסוף הקטע מלמדנו שהקטע שלם, אבל אין ספק שאין כאן סוף המעמד. אחרי פיוט זה באו בוודאי קטעים נוספים. אין אנו יודעים איך נסתיים הטקס לפי סדר זה, אבל אנו יודעים איך נסתיים המעמד לפי סדר פוסטאט, וייתכן שכך היה גם כאן. לפי זה חסרים לנו מן ההמשך פיוט קידוש הירחים של ר' פינחס לחודש ניסן ("אביב לישע ודרור בו חוסן") וחיתום הברכה שלאחריו, וכן שוכל האיחולים שהיה חותם את קידוש החודש בכל מקום, ושנמצא מועתק גם במסכת סופרים. הטקס נסתיים כתקיעת שופר ובברכה מפי שלוח ציבור לקהל: "חודש טוב ושנה טובה וסימן טוב [...] עליכם ועל כל ישראל".²⁹

24 עיין לזה גם לעיל, בפנים. וראה לזה גם: א' מרמרשטיין, הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ה), עמ' 47, 48. וראה: ע' פליישר, תרכין, מב (לעיל הע' 3), עמ' 343, וראה גם: A. Marmorstein, "Zur Geschichte des Kiddusch", *MGWJ*, 69 (1925), pp. 361, 363.

25 ספק מפני שלא בירכו על הכוס במנהגו של בעל כתב-היד, ספק מפני שהציון "ברוך" כאן כוון לשתי ברכות. לברכה על הכוס ולברכת קידוש החודש. הברכה על הגפן בקידושי ירחים (של כל השנה) מחזרת כבר במסכת סופרים פ"ט ה"ז. אבל בלא מעט כתבי-יד המחזרים את המעמד אין זכר לברכה על הכוס. עיין על כל זה במאמרי בתרכין, מב (לעיל הע' 3), עמ' 342, הערה 16.

26 ראה במאמרי הנזכר, תרכין, לו (לעיל הע' 1), עמ' 274.

27 ראה: תרכין, מב (לעיל הע' 3), עמ' 341, 343, 350. הנוסח של הטור השלישי (בטופס המקוצר) אינו יציב. סדר פוסטאט גורס: "זיהרם היאך זמניהם להתחדש"; בכ"י אדלר 2943 דף 9 ו-2969 דף 5 וכן בכ"י ט"ש 10H3/5 כתוב: "זיהרם זמני חודש". בכ"י ט"ש סי"ח 184, 275 טורים ז-ח ממוזגים בשורה אחת: "זיהרם חיכמם ובונגם אותחי כל חודש". לפיכך לא השלמתי בפנים.

28 ראה במאמרי הנ"ל בתרכין מב, עמ' 341 ואילך. הטקסט הודפס לראשונה על-ידי מרמרשטיין במאמרו הנזכר (לעיל הע' 24), עמ' 47.

29 עיין בספר הזכרון ל"ה היינימן (לעיל הע' 1), עמ' קיד ואילך.

ה

התעודות שעלו עד עכשיו מן הגניזה בהקשר שאנו עומדים בו, מראות שעיקר הפיאור הליטורגי של "ראש החודש הגדול" נחמק בקידוש היום, אחרי תפילת ערבית. אמנם תפילת ערבית עצמה עמדה, לפחות בפוסטאט של המאות הי"ב-י"ג, כסימן ייחודי של היום, אבל ציון המועד במסגרת הזאת היה מועט יחסית, והוא לא חרג מעבר לשגור בימים המיוחדים במנהגה של קהילה זו. ואפילו המעריב לליל ראש חודש ניסן המובא שם, לא נכתב, כפי שראינו, לצורך זה ממש, אלא עובד על-פי פיוט שנתחבר במקורו לשבת החודש. אבל אפשר שבימי קדם הוקדשו לעיטורו של היום גם פיוטים מסוגים (קלאסיים) אחרים, וכבר נודע לנו על מערכת יוצר נאה שכתב ליום הזה ר' אלעזר בירבי קיליר, גדול פייטניו הקדומים.¹⁰ מי שכמעט אין בדינו פיוטי יוצר משלו להזדמנויות אחרות. וניתן ללמוד מזה היקש היפותטי על שאר פייטנים קדומים.

לקידוש שלאחר ערבית היה כליל ראש חודש ניסן דפוס עקרוני קבוע, החוזר בתעודות בקביעות בולטת, וברור מזה שהוא דפוס קדום, שנתגבש תוך שימוש שוטף וממושך. הסדר היה מחולק לשניים: בחלקו הראשון באו קטעי קילוס שונים שדיברו בשבח חודש ניסן וסיפרו ביציאת מצרים ובקריעת ים סוף. בחלק הזה שולבו פיוטים וקטעי קריאה מכל הסוגים, הן בעברית והן בארמית. לצדם הוקראו פסוקי מקרא לפי חרגומם הארמי ונאמרו ליטאניות ארמיות. לא היתה קביעות בהרכב החלק הזה, ויש להניח ששלוחי ציבור ופייטנים שכל מקום עיצבו אותו שוב ושוב על-פי המסורת מצד אחד, ועל-פי טעמים וטעם קהלם מצד שני. אבל היו גם בחלק הזה קטעי קבע מסוימים, כגון המחרוזת "שלים קיצא דבני יתיב חברון / על יד משה ואהרן" שעלתה לפנינו פעמים הרבה מתעודות שונות, ועדיין איננו יודעים מה היה שימושה הראשון¹¹ ומה טעם נתחבבה על המסדרים להביאה כלשונה. היו בהקשר הזה גם נושאים קבועים, כגון הנושא הנלכב של ריב החודשים: טופוס זה, שנתגסס שוב ושוב בשירים ארמיים קדומים ומאוחרים, הביא אל התפילה דראמה קטנה ומשעשעת, שאפשרה לפייטנים מהלכי יצירה ששירת הקודש הממוסדת כמעט שלא הכירה כיוצא בהם.¹² הטקסטים, מן הדוגמאות הקדומות ביותר של *Rangstreitliteratur*¹³ בשירה

30 ממצא יקר זה פורסם על ידי בספר הזכרון הנ"ל להינימן, עמ' ככו, ושכ נחפרסם בספר היצירות בהתהוותם והתפתחותם (לעיל הע' 12), עמ' 97. מקור הפיוט בכ"י ט"ז ס"ח 275.171(a), ושם כתוב כראשון: "יוצר לחדש (כלומר: לראש חודש) ניסן דר' אלעזר", אבל הוא חתום בשמו המפורש של הפייטן: "אלעזר בן ירבי קליר". אין ספק שהקטע יועד לראש חודש ניסן ולא לשבת החודש, מפני שהוא יוצר של חול.

31 הוא בא כרפרין גם בקטע "אלהא דחיא וקיימא" שהדפיס מ' קליין בספרו הנ"ל (הערה 17), עמ' 189.

32 העיצובים הדיאלוגיים מעטים מאוד בסוגי הפיוט הקלאסיים, כידוע, גם אם אין הם נעדרים מהם לחלוטין. החומר השייך לעניין זה כבר נחפרסם כמעט כולו, ודבר זה מטשטש בתודעתנו את עובדת מיעוט היחסי. מעמד הרכים, מעצם מהות ייעודו, לא היה נוח לעיצובים דיאלוגיים, וגם רמתה (העקרונית) הנשגבת מדי של השירה הפייטנית מיעטה את הזדקקות המשוררים למהלכים כאלה. שירת המתורגמנים כנגד זה, לפי שהצטיינה בעממיותה התמימה, וכיותר לפי שנתמקמה בהקשר סיפורי-לימודי, ולא ליטורגי, שופעת דיאלוגים, מה שעומד לפנינו בקידושים הנידונים כאן היא מעין "פלישה" של שירת המתורגמנים למעמד כמעט-ליטורגי. לא לחינם טרם מצאנו קילוס עברי מטיפוס זה.

33 כך כינה משה שטיינשניידר את הסוג הספרותי הזה, שבו מעומתים גופים דוממים או מהירות מופשטות בוויכוח על מעלותיהם, בחיבור בשם זה שנדפס בברלין 1907. ביבליוגראפיה של יצירות עבריות

העברית, הם על סף שירי החול מצד תוכנם. הרב־שיח שנחעצב בהם, שאינו חסר, בדוגמאות המוצלחות יותר, מתח מבורח, העמיד את המשוררים בפני אתגרים, שרבים מהם ששו להתמודד אתם.

בחלק השני של הסדר נכללו האמירות בברכות תקניות. עיקרו של קידוש כאן היה, אבל גם כאן היו הרחבות ממינים שונים, אמנם הפעם כנראה בעברית בלבד. בראש החלק הזה חפש מקום קבוע נוסח (מחומצת) של הקידוש הנפוץ "אשר קידש עם קודש" ששימש בתפקידים דומים בטקסי קידושי ירחים שכל חודש. לאחריו באו אמירות פייטניות, אם מעט ואם קצת יותר.

נוכחותם הקבועה והמאסיבית של הקטעים הארמיים בטקס, מבליטה כראש ובראשונה את האופי העממי המפורש שלו. לא רק לשונם, גם תוכנם של הקטעים מראה שהם הובאו לכאן כדי לשעשע את הציבור בלשון המוכנת לו ובאופן הקרוב אל לבו.³⁴ ראש החדש הגדול נחוג אפוא כמעין חג של אביב, והוא דמה בזה, בעקרון, לחגי האביב הידועים, אשר כיצא בהם נחוגו בימי קדם ובימי הביניים כמעט בכל מקום.

אף־על־פי שהתעודות המאזכרות את הטקס מאוחרות (יחסית), אין ספק שמדובר במנהג קדום מאוד. ולו מן הנוכחות הקבועה של הטקסטים הארמיים בהקשר הזה מוכח שכך הוא, שהרי הלשון הארמית חדלה להיות לשון מדוברת בפי העם מוקדם מאוד: שום פייטן בן המאה ה־א לא היה מחבר לצורך המעמד הזה פיוט ארמי, אלמלא ידע שההקשר המסורתי מחייבו לכך. אין ספק שההקשר הזה נחעצב ונתגבש בחקופה שבה שפת הדיבור והבידור של רוב הציבור ארמית היתה. השירים הארמיים הקדומים מאוד הידועים לנו מן ההקשר הזה, אין דרך לראותם נכתבים לצורך אחר. הם נועדו בלי ספק לעטר את הטקסים המיוחדים של המעמד המשונה הזה.³⁵

1

קרוב לומר שיש בידנו גם עדות חיצונית על קיומו של חג ראש החדש הגדול בימי קדם, אלא שלא שמנו אליה לב עד כה: היא עולה משתי הפסיקחות, המביאות שתייהן. כידוע,

השייכות לז'אנר הזה פרסם א"מ הברמן. במאמרו "רשימה של שירי ויכוח למעלות בעברית", ספר היובל לכבוד א' מארכס, ניר־דוק, חש"ג, עמ' 59 ואילך.

34 על הרצון לשוות למעמד אופי של שמחה עממית מעידה גם הסגנוניות המוסיקאלית שאפיינה אותו. כפי שצוין לעיל.

35 אמנם רוב הקטעים הללו אינם שונים הרבה מקטעי ההרחבה שעולים מן התרגומים הקדומים של התורה, וניתן היה להניח שנוצרו בשעתם בהקשר זה. אבל קשה מאוד לתאר את הכללתם של קטעים כאלה במעמד ליטורגי "רשמי", כמהלך משני. אלמלא כוון הסדר מלכתחילה להכיל קטעים מסוג זה, אין ספק שחזונים ופייטנים היו מביאים לכאן דברי פיוט עבריים, כדרך שנהגו בכל מעמדי התפילה שניתן היה לקשטם בעיטורי שיר. מעמדה של הארמית בשירת הקודש העברית הממוסרת צריך עדיין הערכה נאותה. הוא היה כמובן איתן במקומה. כלומר בשעת הקריאה כחורה ובנביא, אבל הפייטנות ה"רשמית" עשתה בה שימוש שולי בלבד. רוב קטעי הפיוט הארמיים שהגיעו אלינו מן הגניזה (וכן אלה הכלולים גם בסידורים שלנו) הם מסוג הסליחות (בעיקר ליטאניות) שנועדו לחתום מעמדי אשמורת (מטיפוס בבלי). אחרים מהם הם קינות לחשעה באב או הספדים על המת. קצת פיוטים ארמיים מיתרם לחנים ה"עממיים", בעיקר לפורים (ושבת זכור) ולחנוכה. פייטנים מאוחרים כתבו בארמית רשורת לקריש, ולפעמים מצדדים. משוררים שילבו לפעמים קטעים ארמיים ספוראדים גם בשאר מקומות. לשם נוי או בשל איזו סיבה מקומית (כגון עיבודים מספר דניאל).

דרשה מיוחדת ל"את קרבני לחמי", אחרי הפסקאות לארבע הפרשות, וקודם לפסקאות לפסח. ייעודה של דרשה זו לא נתברר לאשורו, וחכמים שנתנו דעתם לזה נחלקו בעניינה.³⁶ יש מי שסברו שהיא מכוונת לפרשת החודש שחלה בראש חודש ניסן.³⁷ אבל אי-אפשר שכך הוא, שהרי יש בשתי הפסקאות דרשה לשבת החודש, וזו של "את קרבני לחמי" אין בה מעניין פרשת החודש ולא כלום. ואף על פי שיש בפסקאות דרשות סתמיות, קשה להעלות על הדעת שעורך נכון הביא דרשה כזאת כדי לפאר בה שבת שנכפלו בה כמה קדושות. ועוד אי-אפשר לומר כן, כי מעולם לא שמענו קריאה ב"את קרבני לחמי" בשבת ראש חודש, ונראה שגם בארץ-ישראל לא קראו בראש חודש שחל להיות בשבת אלא ב"וביום השבת" וב"ובראשי חודשיכם" בלבד.³⁸

ר"מ איש שלום הציע³⁹ לראות את הדרשה מכוונת ל"שבת החמישית" ששער שנקבעה בארץ-ישראל לשבת שאחרי פרשת החודש, כלומר לשבת ראשונה שבחור ניסן. והנה השערה חריפה זו אין ספק שהיא אמת מעיקרה, כלומר באשר לעצם קיומה של שבת מיוחדת זו בקהילות ארץ-ישראל הקדומות. כעת ידוע לנו מעדותם המשולבת של כמה מקורות, שבני ארץ-ישראל אכן הנהיגו בשבת זו קריאה מיוחדת בתורה ובנביא, ולא חזרו ל"כסדרן" אחרי פרשת החודש, אלא רק אחרי שתי שבתות, כלומר בשבת הגדול שלנו. כמה קריאות של שבת חמישית זו ידועות לנו,⁴⁰ אבל אי-אפשר לחשוב ש"את קרבני לחמי" היתה אחת מהן.⁴¹ שהרי זו היתה קריאתן הפשוטה של הקהילות בראשי חודשים סתם, והיא נקראה פעמים רבות מדי שנה בימות חול: לא יעלה על הדעת שאותה פרשה עצמה נעשתה קריאה של שבת מיוחדת. ויש מי שנתן את הפרשה עניין לשבת ראש חודש סתם,⁴² אבל גם דבר זה אי-אפשר, כי, כפי שכבר צוין, לא היתה קריאה ב"את קרבני לחמי" בשבת ראש חודש כלל. מהדירי פסיקתא דרב כהנא בימינו לא טיפלו בייעוד הדרשות בכוכר ראש, וצינו בפשטות שהקריאה ב"את קרבני לחמי" היא קריאה של ראשי חודשים,⁴³ ונראה מזה שסברו שהדרשה כוונה לראש חודש סתם. אבל דבר זה קשה לאומרו, כי אילו הדרשה מכוונת למועד שאינו קבוע בלוח השנה בדין היה שחבוא בראש המדרש או בסופו, ולא במקום שנראה מכון ככוונה ידועה. וצריך היה לתמוה על בעל פסיקתא דרב כהנא שהביא לפי זה

36 הדעות שנאמרו בעניין זה נסקרות במבוא שהקדים ר"מ איש שלום למהדורת פסיקתא רבתי שלו. עמ' 4, סימן טז, ובפירוט בהערה לפתיחת הפסקה ל"את קרבני לחמי", דף עט ע"ב.

37 כך: ר' א"ז מרגליות, זרע אפרים, למברג, חר"ג, כמובא על-ידי ר"מ איש שלום, שם.

38 ראה לעניין זה הדיון בבבלי מגילה כא ע"ב ואילך. וראה הלכטים בעניין סדר הקריאה ב"את קרבני לחמי" בראש חודש שחל בחול, בבבלי שם, ובמסכת סופרים פ"ז ה"ח (מהדורת היגער, עמ' 306). ברור שלדעת הקדמונים לא היתה בפרשה זו אפילו כר ארבעה קרואים, כל שכן כר שבעה. ולפי מסכת סופרים שם, הלכה זו, נראה שבשבת ראש חודש קראו במקום בעל ההלכה ובזמנו רק ב"וביום השבת" ומשם ואילך. וראה לזה: ע' פליישר, "בידורים בשיטות הקריאה בתורה של בני ארץ-ישראל הקדומים", HUCA, כרך 62 (תשנ"ב), חלק עברי, עמ' יא ואילך.

39 בהערה שהקדים לפסקה הנידונית, במהדורת פסיקתא רבתי שלו, דף עט ע"ב הנ"ל.

40 עיין לזה באריכות במאמרי "פיוט ותפילה במחזור ארץ ישראל — קודקס הגניזה", קרית ספר, סג (תש"ג), עמ' 235 ואילך.

41 והטעם המובא על-ידי ר"מ איש שלום, שם, מופלג ביותר.

42 כך ר' זאב וואלף מווילנה, במהדורת פסיקתא רבתי שלו, ברסלר, חקצ"א, כמובא על-ידי איש שלום בפתיחת מהדורתו.

43 כך ר' שלמה בוכר בהוצאת פסיקתא דרב כהנא, דף נז ע"א, בהערה קצרה, ש' מגדלבוים במהדורתו, ניו-יורק, תשמ"ז, א, עמ' 109, חזר עליה.

דרשה לראש חודש שחל להיות בחול. היא הדרשה הנידונית כאן, ולא הביא כלל דרשה לשבת ראש חודש. והנה הפסיקתא רבתי הביא דרשה לשבת ראש חודש. היא הפסיקה ל"והיה מדי חודש כחודשו". והציבה, בצדק, בראש המדרש. מעתה איך יעלה על דעתנו לומר שבעל המדרש הזה שב והביא דרשה לראש חודש שחל להיות בחול, ולא העמיד אותה לא לפני חכרתה ולא אחריה, אלא דווקא במקום שאין הגיונו גלוי.

אבל לפי שיטתנו פשוט לומר שהדרשה ל"את קרבני לחמי" כוונה לחג המיוחד של בני ארץ-ישראל הקדומים בראש חודש ניסן, שהוא יום שקראו בו, כבכל ראש חודש, ב"את קרבני לחמי". והוא חל בעונה הנרמזת בשתי הפסיקתאות, כלומר אחרי שבת החודש. מסתבר, כריעבד, שעינו החדה של צונץ כבר ראתה זאת, כי על-כן הוא מציין בדרשה הזאת, בדרך שחזרו את הרכב הפסיקתאות, שהיא "לראש חודש, וראשית כל לראש חודש ניסן";⁴⁴ וצריך רק לצמצם את דבריו ביחד שאת ולומר: לראש חודש ניסן דווקא, הוא ראש החודש הגדול.⁴⁵

★

שבנו כעת לעניין "ראש ראשי חודשים" ברכיעית, ועדיין נראה שלא הגענו אל עומק חקרו של חג משונה זה. וכבר לימדנו הנסיון לדקדק במסורותיהם של אבותינו הקדמונים חזר ודקדק; פנים חדשות שאנו מגלים בהן מדי דברנו בהן. מזרזות אותנו לחזור אליהן שוב ושוב, לעיונים מתחדשים.

44 ראה לזה: י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים, תשי"ד,² עמ' 48. וצריך לחמזה על ר"מ איש שלום שציין כמבוא למהדורתו ש"דעת מהר"ט צונץ שהיא לפי החודש".

45 ואין לתמוה על דרשה ליום חול (מיוחד) המובא בפסיקתאות, כי כך הוא, בשתי הפסיקתאות, גם בדרשה להעומר, שהיא בלי ספק ליום ראשון של חול המועד פסח, וכפסיקתא רבתי יש רכות כאלו. והעובדה שהדרשה סתמית כתוכנה מצד זיקתה אל היום שבו נעדה להידרש גם היא אינה מתמיהה, כי רכות בפסיקתאות הדרשות המעוגנות בקריאות בלכד ואין בהן רמז למעד שלכברו הוכאו.